This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पारखल अंक	शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
M-2592	शब्देन्दुशेखर टीका		वैदिक	अपूर्ण	-	3/9	44	संस्कृत	कागद	7	38		

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरामायनमः ॥ वृद्धिरादैत्वस्मल्लोपस्यायामेतु जनकल्पजा ॥ पुरतो मार्गेस्तिर्ष्यस्य तस्यैनेद रघुनन्दनम् ॥ १

पातञ्जले इति पतञ्जलिना निर्मिते योगशास्त्रे इत्यर्थः महाभाष्य इति महाभाष्ये चेत्यर्थः समुचितमर्थं चेपठि

व्याकरणे समुचितपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिस्पर्धिनि चेत्यर्थः ननु सज्ञा च परिभाषा चेत्यभिपुल्लिङ्गेक्तेः सू

[illegible]त्रहणे अइउणित्यादीनां सूत्राणां व्यवहारेण तत्साक्षिपाठक्रमः सामान्ये बोधकत्वादित्यत आह एषामिति वृत्तिपरिष्कार

[illegible]ति शास्त्रबुद्धिबोधकत्वेनेत्यर्थः इत्यस्य दर्शनेनेति उपरिष्टात् नैमित्तिकरणे व्युत्पत्ति तत्सापायामुपदेशप्राप्तस्येति

[illegible]भाषायाः प्रयासात् चपि उ आरणसामर्थ्याल्लोपाभावे कस्ये नोपेप्रधानशास्त्र स्वपराहाद्बोधकत्वनाये स्तपात

[illegible]नी तत्संज्ञेभ्य याधर्मेते इत्यप्रोपनैवमुक्तमिति भावः स्वजपिसद्दीनामपीति आदि ताति प्रसन्न रव्याख्याया अंबपते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तां संग्रहः सुपादीति अपादिनाति ङ्-मात्र मादो नां संग्रहः अविवक्षायेति वाक्येनुसाविवक्षायामपेक्षते स्त्वं

न्योपलक्षणता अत्येक मर्थस्येक वचन च परस्पर वाक्यान्तो द्वित्यर्थः अनुकरणत्वेनेति अभेदविवक्षयार्थवत्वा

र्थमान्तिपदिकत्वाभावादिति भावः न तुंन्तु ॥ स्थितस्येव प्रकृते अन्यमप्रवृत्तिपेक्षित्वादनुकरणे सर्वत्र भेदविव

क्षयुक्ते तत्र अर्थ सौत्रत्वाच्छंदोवत् सौत्रत्वाच्छंदोवत्सूत्राणीति दृष्टा सुपां सुलुगिति लुगिति भावः न चिवम

नुत्पत्तिरिति लुकापेक्षया लुकानुत्पत्तिर्वा व्याख्यातेति भावः ॥ विरूप्यतेति प्राक्तिपदस्यार्थः पतः सन्धिका

र्ये सति अविकृतरूपश्रवणं न भवत्यतो गृहीतप्राप्तिः विरूप्यते इति भावः तद्बोधो भावादिति गृहीतप्राप्ति

नाशाभावादित्यर्थः न चाविकृतरूपाकारस्य प्रतीतिः तद्रूपनाशक सन्धिकार्यस्यानिमित्तत्वात्स्येवो रम

१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पत्नीत्यविरोध इति वाच्यम्॥ एवं सत्याद्गुण इत्यादौ नांवैयर्थ्यमेव प्रणात्ः सेन्द्र इति॥ किं दुस्सपन्ति
दैष्ट्र उत्तरौ घेस्य त्येवं सेन्द्र इत्यर्थः व्याख्यानत इति अलुपदिष्ट इकोपालिनिरचोपचापावः ताभ्यामे
जितिनिर्दिष्टरूपादस्य करुतिप्रसक्तिभावस्तण्यास्यत्यर्थः अस्यैव वेदाकः लभिति पाणिनिव्याकरणे से
वेदाकः लभित्यर्थः अंतेति च तु दृष्टम् आंधेदभे महेश्वरस्य पाणिनाला भेचेत्यर्थः नन्वेवः लृण्णत्रस्य भा
ष्यासंगतिः तस्माद् तत्स्वः पाणिनिकर्तृत्वंसारिकत्व प्रत्तोपतद्स आह भाष्यपदेन महेश्वरः॥ अनुव
न्धाभूयमहेश्वरकृताएवेसीति ननु महेश्वरेण कृतस्य अम्रुःणनमित्यत्र मकारस्य भाष्यप्रत्याख्यानसंग
तमत आह अम्रुःणतमित्यत्रेति नन्वमत्रम प्रत्याख्यानमन्याय्यमत्र लन्याय्यमित्यसंगतमत आह स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरम

प्रा॰श्री॰टी॰ स्तातचिलम्व्यापेक्षागुणस्य भेदकत्वेन गतार्थत्वात् ॥ अनुनासिकपक्ष इति ॥ अनुनासिकत्वसमा
२ नाधिकरणकारत्वजातिर्निर्दिश्यत इति मतं तेनेदम् ॥ वस्तुतो व्याप्यजातिनिर्देशे प्रमाणाभावा
दन्यपक्षे ॥ अलिपक्षे चतुष्कमाह ॥ सोस्तीत्यादिचिति ॥ आदिना जातिपक्षे समाधानं दैवापत्तिराथाप्रा
मित्यादीनां संग्रहः ॥ सुलोपापाद्यापत्तिश्चेति ॥ आदिना मोऽनुस्वारः हलि सर्वेषां हलोपः मोपमिलोपर
सनुस्वारपलोपादीनां संग्रहो बोध्यः ॥ स इत्येतस्मात्वेहल्ङ्यादिलोपप्रसक्तेरस्तीति व्यर्थ इति न वाच्य
म् ॥ एतत्तदोरित्यारंभात्सहिरिति न्यायस्य प्रकाशपणात् ॥ अत एव लङित्यरूपस्यानुनासिकत्वा
भावादेव प्रसंगाद्धितीयपक्षे हेतुमुपपादयति तत्र प्राधन्यमित्यादिना ॥ द्वितीयपक्षे तोरव्यापकत्वं शङ्क रम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ते॥ न चेत्याद्विना समाधत्ते हकारादिष्विति पुनः पुनरकारोच्चारणेनेति एकेनाकारोच्चारणेन द्वयोर्हलोरुच्चा
रणसंभवेन प्रत्येकन्तदुच्चारणेन स्पर्शः प्राकट्यादिति प्रत्येकमकारोच्चारणार्थवर्णोदाहिस्त्यमेवा
प्राधान्ये हल्सु ज्ञाप्यत इति भावः ननु हकारादिष्वकारोच्चारणप्रयोजनमत आह न पुनरन्तोरणेति
नन्वेवमप्युच्चारणार्थं कृतस्यापि हलसंज्ञा कारस्य कुतो नात आह रषाद्धीति इति भाव इत्ति अनुवा
धेषू च्चारणार्थवर्णो घटित समुदायस्य तद्गृहीते लसणे उच्चारणार्थं नामपीत्संज्ञालोपाभ्यामेव नि
वृत्ति विलि नु विधेय विषये पर्यवेसिततया ग्रहणे तेन रप्रत्याहार रवरा उन पेरणप्रर्थगवमेपनप्रिव औत्सूच
स्यैनोत्तरग्रन्थेन विरोधायिदमसंगतमित्यपास्तम् सार्थकत्वायेति अन्यथा हल्सत्वस्यास्यनिमित्त

श्रीराम

प्रा०प्रा०टी०

४

कार्येहलन्त्यमित्यस्यस्यादिति भावः आद्यन्तेति उद्देश्यविधेयत्वाभावमात्रत्यास्त्रयुपगमितिति भावः अति

स्यानुवृत्तिसामर्थ्यादिति अजननुवृत्तौ मतिर्नारेमकारादेर्मित्वात्योर्विधिर्थेवस्यादिति भावः हुम मत्ताचि

ति हृष्टावेदस्यादाचिमर्थः श्मारोपत्वादिति पूर्वेपहस्तु त्वार्थं स्वराउत्वार्थमनुपपत्तिसंनिपत्वादित्यर्थः

इउमतादिस्यत्वप्रेचेति इ द्रि मिणंसवसमयः भूवादिसूत्रस्य भाष्येतादि केरधिपूर्वे कूपोरवप्रपो

गवोधनादिगणएवस्यधत्वादिति रेडूजोगरूकत्वादिति समाधानान्तरस्यसमाधानान्तरादृष्टकत्वा

दह ए कंवोवेति तत्रस्यापत्ल्लणमिदम् सहविवदापाश्चभावेनेकप्रोषासम्पवाचवैपरीत्वव्याप

त्विति तु नाश्रुरूचिर्थोघितासमेपंषष्ठ्योर्नास्तीति वनुप्रत्यियागिज्ञाने भावपदस्वोध्याभाव राम

४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानस्य कारणस्याभावेऽपि निषेधज्ञानस्य कारणता अस्त्येवेत्यत आह प्रतियोगिज्ञानं विनेति नन्वेवं
पूर्वस्यापवादादुत्पन्नेन विरोधो ऽत आह पूर्वस्यापवादादिति वाक्योपलब्धेनेति एवञ्च सिद्धो विषये
लक्षणाभावान्न विकल्प इति भावः अन्वयेति निषेधवाक्यपर्य्यालोचनया वाक्योत्थापनं गौकारे
इत्यर्थः विकल्पोक्तेस्सत्वाच्चेति निरोधविषयेऽप्युपसर्गस्य लक्षणोपलब्धादिति भावः बुध्यारू
ढ भवन्तीति उत्सर्गकृतलक्षणसंस्कारात्पूर्वमित्यर्थः तत उत्सर्ग इति अपवादवाक्यार्थपर्य्या
लोचनात्प्रागित्यर्थः अयमर्थ इति दृष्टमप्येपूर्वमित्यर्थः तन्मते उत्सर्गेणापवादविषये प्रक
ल्परायपि स्वापवादस्य प्रवृत्तेः तत अपवादविषयादन्योत्सर्गः प्रवर्त्तत इत्यर्थ इति उपदेशे इति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

शु०क्रो०टी०

संवध्यत इति अत्यथाह लविलेखनं इति धातोर्लेखे ल्यापत्तिरिति भावः न चोच्चारणमर्थ
मिति वाच्यम् तस्य परेशाऽस्यनुवृत्तावैयर्थ्यापत्तेः आह कल्यस्योचित्यात् ननु पच्येणकारेरे
रमत्याहारग्रहणं भवेत्त आकारग्रहणं माभूदिति वक्तव्यं जाग्रिग्रहणं माभूदित्यसंगतमित्यत
आह अचिपुच्चिमापद्रीति तेनोदीच्यमामाग्रित्याद्यैकुचित्समासेऽपि नदोषइति भावः ननु व्याप्ति
न्यायेन दोषोऽत आह अतएव मकारेति एवं च ओकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्यासत्तिः आश्रीप
तइत्यर्थः नन्वेवमपि तत्समुदायस्योपदेशत्वं ऌउकारोच्चारणं व्यर्थमत आह समुदायोपदेशइ
ति नन्वनुनासिकं मुपदेशेऽजित्याकृत्यर्थेऽगिणसादेरणादीनां हलप्रत्याहारे सिद्धेर भावादित्यत आसा राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत आह तत्रचिद्घमात्रमिति प्राप इति अस्यैतत्स्त्रेत्यत्रान्वयः तेन न विभक्त्या विविक्तिनिषेधात् त
त्रेनेति भावः पत्र सज्ञातत्रेति इस्मि धुडिल्यत्र सूत्रे इत्यर्थः आतर्थकाद्दिति लोपस्तु तत्र न भवति
उच्चारणसामर्थ्यादिति भावः ननु दुष्याप्येवमेवेति सर्वे स्त्रे इमेकमेव सामान्यये स्मात्रापकं सर्वे
त्रोपस्थाप्येवेत्त ज्ञापकमित्यत्राह नतु तत्र एव ज्ञापक कल्पनागौरवादिति भावस्तदाह वै
पाकरणे इति व्याकरणस्य विकारे वैपाकरणे नुदात्तो हि अन्तत्र इत्यर्थः एतेनैतत्प्रकरणस्य सत्र इ
त्यनुपाः प्रत्याह सम्पादने न चरितार्थत्वादुपस्थापितं कार्याभावोद्वै पाकरणे चित्स्वरापादनम
संगतमित्यपास्तम् अस्ते एवस्य विनिर्मुक्ते स्पापि स्थिते रेव न बोपलभ्यते एवेति बाधकेबाधे
बोपलभ्यते एवेत्यर्थः मजोकारो गार्गीदिभ्यो यत्र गार्ग्य इत्यत्र चपथोपलभ्यते इति भावः करा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आराम
स०प्रा०टी०

धर्मग्रहणादिति एवञ्चैकान्तत्वे उपन्यस्तदर्शनं हेतुः तदभावश्चानेकान्तत्वे हेतुरिति भावः एकान्तत्वंसा
धयति एकान्तत्वं चेति तच्चैहेतुमुपपादयति ग्राह्येति तत्रोपलम्भादिति ग्राह्येति सूत्रे तत्र तस्मिन्न
वयविनि उपलम्भाद्दर्शनादित्यर्थः हेत्वन्तरं गमयत्याप्तिपक्षत्वमेकान्तत्वसाधकं हेतोर्निरूपं करोति
अन्यत्रानुपलम्भाच्चेति नन्वेकान्तत्वे फलाभावः तत्राह किञ्चेति ननु परेषां ग्रहणसामर्थ्यादेने
कान्तत्वमेवास्तित्यत आह किञ्चेति नन्विष्टापत्तिरत आह अतएवेति नन्वेकान्तत्वे भाष्यानु
पपत्तिर्ग्रहभावात् तत्राह तस्यलोप इति सूत्रे भाष्ये इति नन्वेवमुपदेशोऽजिति सूत्रे उपदेशग्रहणं व्य
र्थमत आह स्पष्टार्थमेवेति अनुबन्धनिर्मुक्तोपस्थितेर्वाक्यार्थमाह सर्वेति अनुबन्धे इति
च समासग्रहणं त्यर्थे आह स्पष्टमेवेदमिति अत एव टकारेत्यकारोच्चारणादित्यर्थो देव पञ्चादसच्चेतत्सर्वं एम

६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुपरं इति आरभ्नघाइत्तिनाव्याख्यानस्यार्थः नन्वाडजादीनामिसन्त्वाच्चपरेः सोचेत्यत आह नेष्यते यत्र
वृद्धिरिति आडजादीनामित्यु व्याख्यानेनेति भावः वा याल इत्तिलिल्वेहिलि च्चिस्वरूपोः पर्य्याप्तस्या
दिति भावः ननु हलन्तहरणाभावे भजौ स्याद्येन भसुधियोरित्तिज्ञापकउ व्याख्याने सा पर्य्याप्त्यान्तस्य
नेत्वामिति हलन्तहरणं व्यर्थमत आह चिरि रणतीति धातोरन्तस्येति इदित्वन्नुमर्थं स्यादिति भावः
जौ स्यादीनामिका याम चेवा भावान्नतत्फलमित्तिवो धा ३ ॥ उपदेशग्रहणस्य घो व्याख्यानं येके लके
पठपर भाष्यसम्मत्तिमाह अत एवेत्यादिभ्यो फलमित्ते प्राचीनमतमुपपादयन्ति परेहितित्तिपु
नरित्यस्य भाष्योक्त प्रयुक्तस्यापप्रयोगत्व सोपपत्ति पविप्रत्यमिति ननु लटः शत्रित्वनपुंसके भावे इत्यत्र
फलवदित्यत्र वदः सुपीत्यकचो व्याख्याने न्यायन्देशो तमाह वदः सुपीति नत्संन्नंदे भाष्य अपइत्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श०प्रे०टी० तद्धाररन्तिरूपेवेत्ति उपदेशपदेन इत्येतदर्थं उपदेशाकारस्योपदेशात्वम् एव अस्तित्वेन निपातनैरूपसिद्धे
शात्वप्रान चूत्तत्त्वयतु आचिः प्रयोगस्याबोध्यते इत्तित्वामुपदेशत्वम् अत इत्यत्तत्प्रयोगस्य स्व
नुनासिकपदे नबोध्यते इत्तिनाकारस्योपदेशात्वमिति भावः ननु राजसूयेत्यत्र यकारा घञ्च वर्ण
लोपाधिको भेदो नागृहीतःकिंपत्तस्त्य आह किं चेति न ब्रूयस्य स्वहलसामर्थ्यात्त्वस्य यत्वा द्विषि
कारयेवगत्व सिद्धूरिति चेत्तत्राह पदेलिति सिद्धूरिति उपदेशाकरणे स्योपदेशात्वेऽर्थे वरेद्वसम्भवेन
वार्त्तिकानुत्थानम् ममतुपरिस्फिन्त्वितत्समुदायस्या स्याद्याः अक्षरस्याविषयत्वात्तदुत्थानमिति भावः
समुदायपक्षे वेति परंपरयापवानामपि करणत्वं वार्त्तिककृताः याद्यवार्त्तिकं प्रणीतमिति अत
एवोपदेशानेहति वदत्तस्त्वयपर्यायपरत्वं त्वाविरोधः इति भावः ननुनिपातानामत्रातिपदिक राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यादुक्तं ग्रहणं व्यर्थमत आह ग्राहत्वमर्थग्रहणं न्यायेन चेत्ति व्यवसितं तच्चान्येति परिगणितत्वं स्ये
स्यर्थेः परिच्छिन्नत्वादिति परिमाणाद्युत्पत्त्यर्थः भावे प्रातिपदिकप्रतिषेधकृत्तद्धितइतिपदा
तेतस्यार्थः अकृत्तद्धिते तत्प्रत्ययं पश्यतस्तत्प्रत्ययेन अतत्कृत्तद्धितमिति समासमप्रलोपीसमा ति
सः एवं च कृत्तद्धितानां ग्रहणाभावे सति प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्य इति तेन संसर्गाद्विप्रत्ये
गस्यापि न्यायेन घोषव्याकरणविषयसमुदायभिन्नप्रातिपदिकानामकृत्तद्धितान्तानामित्यर्थः
फलितं तत्फलितार्थमेव वार्त्तिककृतोक्तमित्याह प्रातिपदिकानामित्यादि भ्याससदृशत्यादिश्यते
न प्रथमाया उकृत्तद्धितान्तभिन्नानां प्रातिपदिकानां घोषव्याकरणविषयसमुदायभिन्नानामित्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
प्रा०क्रो०टी०

तोनोर्द्धशिवरित्यादिनानिबंधः अइउण् चिचौंःकुः चिन्न्उः माङि स्यादौ उकुमकार इत्यादौ
त्वान्यतरभावप्रसंगसिध्यति न च ग्रहणप्रतिपत्तिकानामितिपस्पशास्य भाष्येणतेषामप्यपूर्वी
भ्यासेणोपदेशत्वान्नकालिकानुसारं न मत आह उद्देशप्रवेचेति ननुपस्पशास्य भाष्यस्य का राम
गतिरत आह एतमाश्चेकवाक्यतेति करणसाधानोयेदेशापदानुवृत्तौ सर्वेषामनुवृत्तौ च भा
ष्यान्तरविरोधमत आह नन्वेवमिति अननुवृत्ताविति भावः अत्रोपदेशपदानुवृत्ताव
र्थः कुचित्सूत्रे चेति आनेमुधोर्ङ्कितौ स्यादाविसर्थः क्वचित्तउत्तरंत्रेति मप उक्तो वोवात्रसूप
इत्यादाविसर्थः षष्ठीपदानुवृत्ताविति दूरमुपलक्षणं सूत्रद्वयादारतेरपि उभयोरिति पर्यायेण राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भयोः प्रकल्पकारणापेक्षयेत्यर्थः ननु परत्वानवकाशत्वाभ्यामिति वक्तो युगपदुभयवत्वाभावे एकः
प्रवृत्तेः परत्वेपीति तिङ्ज्ञापकस्यावकाशकल्पनयाविविधाभावात्सर्वमनवकाशत्वमप्रयोजकमे
वस्यादत आह एक इति एवञ्चेदस्तु व्याप्यव्यापकमिति भावः ननु प्रत्ययसिपसेकल्पितस्यादेशचो
च्चारणाभावादुच्चारितस्य लपः श्रोच्चारणाभावाच्चेत्सञ्ज्ञानस्यादत आह तदंग उपदेशापदानु
वृत्तिमभिप्रेत्याह एवेति नानुसन्धेति गुप्तिज्किस्यत्तदत्तिरिक्ते नानुसन्धेसनि प्रकृत्यानभवि
तव्यमित्यर्थः नन्वेतद्धलाद्युपाधिभ्यः परः सन्नुमीपत्तेत आह परश्चेत्सन्नस्सनिति तत्साम
र्थ्येति एवञ्चाव्याप्त्यभावात्प्रकल्पनमिति भावः न हृह तत्र परत्वविशिष्टस्यास्यारभ्यके

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

प्रौ० शे० टी०

परस्माद्धित्यन्तेन एतेनात्रापि पक्षेऽनुनासिकमितस्यो आरम्भावादित्वं स्थानस्यात् न च सनुना
दित एवेति वाच्यम् तस्यानुमितानुवादरूपत्वात् अत एव सामर्थ्यात् पञ्चमीस्येव भाष्ये उक्तं न तु कृ
तस्यासमर्थे सूत्रमित्युक्तं ऽके परेऽपि पञ्चम्या उपश्लेषपादिष्टेवोक्तं इत्यपास्तम्॥ उपदेशपदानुवृ
त्तेरेवाभावादित्ति दिक् एवश्चेति उपदेशपदस्याभावश्च तत्स्यानुवृत्तिर्भाष्ये चेत्यर्थः ननु मव
तो भाष्ये केरे प्रयुक्तं कल्पनं ममर्प्येदि वादकलब्धत्वन्नमिति समा॰ नमत्त आह पक्केतेति तस्याप्ये
तिपक्षेपस्युक्तं भाष्ये इत्यर्थः नोचितमिति सूत्रार्थप्रातिपादिषपापरवृत्तौ स्येव प्राप्तस्यादिति
भावः लक्ष्येति ररस्सिद्धं स्यादिलक्ष्येत्यर्थः नन्वनुवध्यातामेकान्तत्वे शास्त्रलोपप्राप्तिः समुदाय राम

९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चानर्थकत्वमाप्तिपरिकल्प्यस्यादत आह अनुपस्थानात्मकान्तत्वेहितिति एवमप्यत्र पक्षे फुंकार १
वगास्तीति भावः अपमेवमितीति अदइ ओद्रेः ॥ नुनासिकोपधत्वं क्रियत इत्यादीत्यर्थः व्यवहारद
ति स्वतन्त्रः कर्त्तेत्यादिनिर्देशान ङकारस्यानुनासिकत्वे प्रमाणमिति भावः पत्ताप्यत्तिरिति पक्षे
त्ति चेति लोपमनुसंधत्तः पचिभमित्यत्र पसाह यर्प्यारइपिहवैयाकरणानां लाघोभपधर्मिता क्रान्त एवग
घ्नेत इति कर्कर्मत्वाभावात् ननु एवमपि कोसवर्णेपूर्णक ॥ स्येन प्रवृत्तिभावापत्तिरिति चेन्न
न समासे इत्तिनिषेधादिति भावः व्याख्यानादिति सत्वात्वप्रकरणहृपादतो दीर्घ इति चिभावा
एवेति भ्रामर्षैति हेहे प्रयोग इति चत्वापकरूपाद्धैत्यर्थः साहप्रयसव्याख्यानादिति अन्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
प०शे०टी०
१०

सम्भवरूपाद्धारव्यानात् साहचर्यस्य कालकृतस्यैव ग्रहणमिति भावः नचैकद्वित्रिमात्राणां वैषम्यप
कापि साहचर्यस्य ग्रहणसम्भवः एवञ्च लकारस्यैव चकारस्य ग्रहणमस्तस्यादिति तेन प्रमाणवैषम्ये रिति ज्ञाप
कत्वाद्वा साहचर्याग्रहणात् ननु भाष्यादिचारितप्रयोजन कत्वांशस्य ज्ञापकत्वांपारायणाय
दृष्टार्थत्वमेवमनतश्च फलकल्पनं पुनः क्रमः अत एव तदधीत्येति सर्वेद्धितत्त्वग्रहणमस्मारकृतमा
वाचे उक्तमत आह तदुक्तं भाष्ये इत्तिपदान्तोद्धत्तित्रगापत्तिरिति अंतरंगपरिभाषापास्तु ज्ञा
पकसिद्धत्वेन छन्दसि दृष्टान्तोऽलिक्तिगुरूनिर्दृष्टा ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादिति भावः ज्ञापक
सिद्धत्वेनेति एवञ्च वर्णग्रहणे जातिग्रहणमित्यस्यापि ज्ञापकसिद्धत्वेन सार्वत्रिकत्वाभावेन एम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुंक्तेति भावः ननु चापकर्षसिद्धस्याप्रवृत्तिरेव स्त्रीगोर्नीचोऽप्रवृत्तिस्तुगमकं साध्येत्ति दोषः प्रवृत्तेरुदव
स्य एवेति चेद्वक्तं रूपाद्भावायेपि तुल्यत्वात्तदाह अंतरंगत्वेनेति अर्थेन्याहृस्यच्छाद्रसत्वादाह
नि हृषमिति बाहुलकस्यागतिकगतित्वादंहृ अर्फेश्चायजिति निषेधस्त्विति गार्ग्यिकाप्यपगा
लवभिन्नमतइत्यर्थः इत्यर्थ इति वेदभाष्यं प्रेवव्याख्यातत्वादिति भावः एतेनाहृवासाविस्मा
दहलेरपि तिच्छाद्रसत्वाद्धप भावे सुपांसुलुगिति विपत्ताः स्यानेसु एदे प्राड्इत्यापास्तमार्थोसंमतेः
व्याख्यानादिति आसपगहृणसामर्थ्यादित्यर्थः तत्सापेक्षत्वादिति ननु प्रपत्तनगहृणसामर्थ्यादा
स्य शब्देनवापुंसं योगस्येव गहृणं नकरणादेना मिविपरीतं किन्नस्यादिति चेन्न तुल्यास्यतालेत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीर्घस्यादि निर्दिष्टत्वात्तत्र चैवमप्युपलक्षणग्रहणं व्यर्थमेव निर्दिष्टग्रहणे च वायुसंयोगस्याग्रहणादिति भाष्यम्
निर्दिष्टस्य मा च ग्रहणमास्यप्रयत्नेनैवार्थेनाप्युपपत्तेः तथा सति प्रयत्नभिन्नयोः पृथग्योरपि सवर्णे
संज्ञायामन्वितत्वात् दोष कोऽपि परसवर्णे इत्यादि इति भावः वाक्य स्यात् तत्रेति न च ऋपो ऋषी
तिन्यासेन न दोषः विसर्गे निःसंलोपानापत्तेः इति भावः इति एव च व्याकरणादीनां स्थानान्तराभावात्
तैनैव व्यवहारः इकारादीनां स्थानान्तरसत्त्वात् तलव्यादिना व्यवहार इति भावः पाठस्थानसमाप्त्या
भावादिति जिह्वामूलतालुस्थानाभ्यां भेदादिति इति भावः अनुसूत्रमते इकारस्यैकारेण ओकारस्य उका
रस्यैकारौभ्यां सावर्ण्यं स्यादत आह भिन्नस्थानेति वैयर्थ्यापत्तेरिति ङ्किहस्वाणां भिन्नस्थानक एम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्नैक्ये ककारादीनां वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ननु स्थानविधानत्वाद्ऋवर्णस्य ऋापामगुदि स्व-
त्रस्य व्यापारः स्थानविधायके ऽकुहेत्यादिवाक्ये ऽकारादीनां ग्रहणाभावात् तेषां स्थान-
विधानत्वस्याहत आह तत्तद्गुणसत्त्वेपीति दन्तसंपुटे... अत एव वस्तुस्थो भेदो वस्तुस्थ्यप्रयोगस्य प्र-
याच्छेत्तिपत्तः अन्यथा दन्तानां पाणिवपंवला भाविन्त स्यात् न चावयवत्वमेव दन्तानामस्ति
ति वाच्यम् पक्ष्मच्छेदेन शरीरस्य दुःखजनापत्तेः तस्यैव दन्तवयवत्वस्वीकारात् स्पष्टं चेदं चर्मक्लि-
द्विपि नैहन्तातिश्लोकव्याख्यावसरे शब्देन्दुशेखरे स्फुटं तत्स्पष्टमाह अतदिति अत एव चाघः
एण नासानां नासिकास्थानत्वादेष एतेषां नापि ऊरुस्थानं किन्तु कण्ठस्थानं पामेत्तेषां नापि का-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

प्रा०प्रा०टी०

१२

स्थानानुनासिकेति केषांचिन्मते त्वणपाठि पठितेति पमासमपि परस्यां सावर्ण्यापत्तिरिति तथा

चहलित्यमसित्यादौ आदिः परसवर्णः स्यादिति अनुस्वारस्य सत्त्वे चेद्बोधकमिति प्रयत्नभे

दकस्यैव बोधकमित्यर्थः प्रयत्नभेदादिति अरदुणा सवर्णेन विवृतेन संवृतस्य प्रयत्नभे

दस्सावर्ण्याभावस्यानुदित्सूत्रेण ग्रहणादलाभावाद्दीर्घाभाव इत्यर्थः एतेन प्रयत्नभेददी

र्घाभावेप्यादुणस्य दुर्वारत्वेन सवर्णविधय मत्र सिद्धि कल्पनेति ह्रस्वसावर्ण्यकल्पने

दीर्घस्याविवारणसंभवे प्रयत्नभेदकथनस्यैव पर्थ्योन्मनतापत्तेश्चेत्सपास्त मनु व्याख्या

नादिति तपरकरणस्वपारेकदेशधनिर्देश्यमत्रूपाद्वाभावात्कृत्स्नमित्यर्थः अनुनासिकेति राम

१२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मोस्त्विस्त्वर्थः झयभावानापत्तिरिति तत्र हलेझयभावेनापवादत्वाद्धुधितेपित्रप्रत्यऽनुनासि
कझभावपक्षेविनिगमनाविरहेणपर्य्यायेणमर्व्याप्येणप्रवृत्तौकृताकृतप्रसंगित्वेननित्य
त्वादनुनासिकप्रवृत्तौवानुनासिकेझभावानापत्तिरितिभावः ननुपर्य्यायपक्षेकारणम
स्वरूपवाधापेक्षयाशब्दान्तरस्यप्राप्तौविधेरनित्यत्वेनानुनासिकप्राप्तेरणझभावप्रा
स्ववाधापेक्षयाप्राप्तस्वरूपसमावेशप्राप्तस्यन्याय्यत्वेनपूर्वेझयभावेततोऽनुनासिकेनोत्करे
स्थाः तस्माद् वस्तुतस्तुइतिवास्यापत्तिर्दुर्वारइति वस्यानुनासिकपरेकत्वसमावेशासंभवेन
पर्य्यायेणप्रवृत्तौपक्षेवस्यापत्तिर्दुर्वारइतिभावः अतएवेति झयभावानुनासिकपक्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

प्रा०प्रौ०टी०

मविशास्यन्याप्यतौरैवेत्यर्थः अधिकारत्वे प्रमाणमाह पूर्वत्रासिद्धमिति आदिनाद्विर्लोपस्याव
र्गस्यसंग्रहः अतएवेति वाक्यभेदेनैवेत्यर्थः इत्यादिष्विपिति आदिना पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य ग्र
हणम् तेनेति कुत्वं स्याहिके पेवत्तत्वाद्यस्य असिद्धत्वस्यैवोपस्थितिस्तस्य प्राप्तिपाद
नेनेत्यर्थः अपवादस्य षत्वस्यापेक्षति उविधि मति अन्यत्र वत्वविधौ न त्वपवादस्यासिद्ध
त्वभावे द्विर्लोपस्य वर्णस्यासिद्धत्वं वक्तव्यमिति वचनस्यानुत्थानप्रसङ्गात् तथाहि त
द्धि संयन्तेत्यादौ चिणकारादि सिद्ध्यर्थमन्यथानुस्वारस्यापि द्विर्लोपस्य वापदान्तस्येति पर
सवर्णोऽपि पूर्वस्यापदान्तत्वाद्यपदान्तस्येत्यस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्य परसवर्णस्याप्राप्ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुस्वारस्यप्रकृत्यणप्रसंगात् अपवादस्यासिद्धत्वे तु वा पदान्तस्येत्यस्यासिद्धत्वात्सूत्रे स्यानुस्वा ।।
रस्यपरसवर्णो त्तिपरसवर्णस्यापस्यासिद्धत्वाद्धाग्निकानुस्वारादिति चेन्न अपवादवचनसामर्थ्याद
न्तरंगो प्राप्ते ऽपवादस्यासिद्धे प्रवृत्तावपि दकारान्तस्योद्भूप समासे ह्यनाप्युपणत्तौ शंग
माहिकेयेव तत्त्वप्राप्तमत्वं सिद्धत्वकत्वेनेगेत्वमिति तद्ध्यपात् पदिनुसाह्यद्धि भूलोस
गे प्राप्ते संकोच कल्पनोपेक्षया ऽपवादे प्राप्ते ऽनवकाशत्वात्तिद्दप्राप्तत्वं पूर्वं चासिद्धमिति प्राप्ते
पपूर्वं प्रवृत्ते एवोत्सर्गे स्वविभिन्नस्यत्वहमितिसंकोचः एवंचैकदेशपूर्वस्य सर्वेवाक्यार्थो नतु
प्रसंग माहिके पवतत्त्वप्राप्तमत्वस्य सिद्धत्वं तत्पूर्वत्वं स्वस्यपूर्वं प्रवृत्तिरित्यपवादस्तोऽस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

कौ०प्र०टी०

२४ गस्यवादऽत्तिस्योक्तिर्पत्ते तदार्त्तं तालाघवमिति द्विलपरसवर्णस्येति वचनं न कर्त्तव्यमिति म
हदेवलाघवम् अतएवायवादेर्नासिद्धवचनप्रामाण्यपरिहृतिप्रकृतिस्तु च भाष्योक्तं संगच्छते
एतत्सर्वं ध्वनयितुं आप्तंगमाद्विकेष्ववस्थितस्य हृचिबोधकस्तु प्रांके मूलस्तता प्रपुत्तोऽसि तिरि
कृतनुपूर्वत्रैलोक्यमस्तु भामसिद्धितं पूर्वमविद्यमानवद्दिस्यत्ता। विद्यमानवदित्यनुवर्त्तते
एवमनोरथमित्यादेहे पूर्वत्रोत्वे रेरीति लोपो। विद्यमानवदिति सिद्धे ह्य असिद्धमिति व्या
र्थेमत आह। सिद्धमिति अविद्यमानवदित्यनेन न तु ननि बोद्धः गोमानित्यादेर्नलोपापत्तेः
शास्त्रस्याविद्यमानत्वेपि कार्य्यविद्यमान[illegible]त्वात् कुलालस्याविद्यमानत्वेपि तत्कृतघटस्यावि राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घमानवदिति भावः अंतरंगत्वाण्णोपादिकमिति दूरं प्राचामनुरोधेन स्वमते तु बलं तरंगपरिभाषापाः त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः कृतव्यूहपरिभाषापाभावाद्वृद्धिचि कइत्यादि सिद्ध्वत्वपूर्वत्रेत्यस्यपूर्वविधिपेपरमसिद्धमित्यर्थस्य वाचिक इत्यत्र स्यपमेवोत्कोलान्नान्तरंगस्यपूर्वेमप्रवृत्तिरितितत्त्वम् द्विगिति द्विगर्थ स्तुवलोपे सुपूर्वरस स्भात्तु ग्विधपः कृतीति न्यासेन पूर्वत्रेत्यस्यासंबन्धेन च प्रकृचेन लोपे कृते एतेन भवन्तीत्यर्थेना दोपे पि गोमानित्यारे संप्रोगान्तलोपादेरनापत्तिरिति प्राच्यपोरयेति तपोसप्तलोपे सत्यपि घ्री त्यत्र भरो भरीति लोपः स्यादिति आदन्त इति अदन्तलेप्यन्तस्यापि विरुद्धसंगतं स्यात् व्यञ्जना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श०कौ०

ऋर्पधियि धीरिति संयोगसंज्ञेत्यर्थः नानुदित्त्वेऽणा तद्ग्रहणमित्युक्तमिति पघप्पतुल्या
स्परसवर्णयोरसिद्धत्वमाप्यत्वसमाधानं यत्तु युक्ताम् तथाप्यनाचिंयतिद्वित्वेसि ध्वर्थं
मेतत्समाधानस्यावश्यकत्वेन संयोगसंज्ञापाप्रपि समाधानस्य समाधानत्वाऽऽपकत्वा
दिति न्यायेनेहैवोक्तमिति भावः एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमिति अत्रमते पञ्चप
केष्वामलं खः ओरित्यादिनिर्देशादिगेः सावर्ण्याभावः इति भावः एकारस्यैकारादीनामिति अ
हनाचिवृत्तम् यंगाणामित्यत्रोपधायान्नवर्गेद्वित्वेप चतुर्थयोरपिग्रहणात्तयोर्वितत्त्वं नाश्म
लाचित्यादिनिर्देशात् तवर्गीयोपिप्रयत्नः सोष्मत्वाभावात्तासोष्मणामावर्ण्ये प्रयत्नांशेषार्थिक्ये राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञित्साम्यत्तन्निर्देशाद्दाप्योपत इति मतेऽकारछकारादीनां ग्रहणं न स्यादिति भाव इति तथा च नाज्झ
लावित्यादिनिर्देशसंगतिः परवल्लिङ्गमिति तेन पुंस्त्वं च स्यादित्यर्थः अच्युपदेशो धमिति अप
संख्यादित्यत्राच्यपरस्योपस्थानात् तस्य च सवर्णोल्लक्षणमिति भावः ननु प्रत्याहारेषु तद्ग्रहणाच्य
वाच्ये तत्र ग्रहणेति पक्षेप्यपरे दोषः इत्यपेक्षया आह व्यक्तीति ज्ञातिपक्षेन दोष इति भावः ज्ञाप
पतीति बोधयतीत्यर्थः शिक्षितमित्विति इधुभित्यर्थः धनितमिति ज्ञाप्यत इति एवमग्र
इत्यदिग्रहणमपि स्याद्धे भाष्यमाने नेत्यनेनासरऌकारणादि त्सवर्णस्यैव निषेधेपि न दोष इति भावः
परत्वमिति बोधयतीति ननु स्वरूपस्याननुव्यापकः स्वस्यापि स्वसवर्णत्वेन प्रकृतस्य भावात्तेस्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ध्वनपचाद्यन्तिहृस्वेत्यादिना भेदम्नोरेष्येति मूलानुरोधेनेदं स्वमतेनाँ हृस्वभेदघटितत्वात् व्याप्य
स्थानादिति उकेरिदित्यत्र तपरकरणस्थानादित्यर्थः नत्वदिदूदित्यपुंस्केति कुसखिविस्त्योरेनु स्युतो
च्चरितानां त्रिपाघाम प्रवर्तनेदोषइति भावः ऐ औ इत्यत्र नपोरसलक्षं कार्यकारणपस्तु च माचष्ट
कमतमाह अत्रेति वैकल्पिकइति अत्र चारपग्रहणमेव मानामिति भावः ननुपरेण गुणभेद
कत्वेनसिद्धत्वादृगग्रहणेनैवसिद्धावणग्रहणं व्यर्थं मत आह गुणभेदक इति अवर्णग्रहणप्र
त्याख्याने आह व्याख्यानाच्चेति उदूरादेर्ज्जितितपरकरणसामर्थ्यात्स्थानादित्यर्थः गुणानां भेद
कत्वमित्याह भाष्येति उपसर्गादृतीति तपरकरणादिति अनेन च दाइ सीति सूत्रे आदिस्येव राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्ठेइति प्राप्नोते इति चोद्यम् अत्र तिष्ठोदंडमादि सुदृढह रकेण द्विलमिति प्रतीकमुपादाय पूर्वे चासिद्धे
पमद्विले इत्यादिमत्वेन स्वरूपमेव नन्वादेयांसम्बालमिति कुतो नेत्यत आह द्वित्ति व्याख्यानादि
ति एकस्यानेकस प्राकरणेन प्रयोजनाभावस्त्वादित्यर्थः ननु ष्ठिधुमादीनां साधुत्वस्यानादित्वा
भावाद्धाकारणसंस्कृतस्य व्यात आह भासामिति अत्रेति कार्यकालपक्षे इत्यर्थः भ्वादयो धा
तवः भूवौ आदिर्येषामिति विग्रहः तत्र वाशब्दस्य वानिरूपित इत्यर्थः आदिशब्दस्य प्रकारोऽर्थः एव
श्च वानिरूपितसादृश्यवन्तो धातुसंज्ञकाः इत्यर्थः परस्यानापत्तेरिति ननु निपातानामनर्थकाना
मिति वार्त्तिकस्यानर्थकग्रहणस्य फलाभावेन प्रस्तुतासंगत्यापुस्याख्यानादरत्वेतेन वार्त्तिकेन प्राप्तिप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

॰श्रो॰टी॰

दिकत्वं स्यादिचेतिचेन्न अर्थवत्सूत्रे भाष्ये ऽपि परो अनर्थकश्चेति ज्ञापकादनर्थकनिपातानामर्थ
वत्त्वपुरस्कारेण प्रवृत्तौ स्तु तस्मात्तद्वृत्तिकस्य प्रत्याख्यानात् प्राणिचमति ज्ञापपति वद्रपति
वर्त्तयति इत्यादौ नामिति अभिनावद्रुपतौ स्वर्थवद्रुपतौ तिविधा ध्य मः ॥ इत्यर्थप्रत्यायत्ति ति स्वराद
ति स्वर्णोपि इति पञ्चमीति भावः द्योतकत्वमनुभपते इत्यादौ वाचकम अदं पुरित्यादौ कार्य
स्याभिप्रयोगाभ्य पत्याहाद पथ्या प्रापोममिति गतिरनन्तर इति प्रष्टव्यस्येति भावः अत्यपूर्व
पदस्तित्तिस्वरस्तु प्रतिप्राक् स्पस्मात् अतएवनिपातद्रुपो व्याकरणे चरितार्थम अभेद विहितेति प
कृतिवदनुकरणमित्यादि तिदे प्रत्याख्यपत्वादिति भावः सुबुत्पत्तिरिति प्रत्ययलोपविधायक राम

१७

प्रांचेः प्रत्ययोरनुत्पत्तेरेवान्याख्यानेनान्यपाद्दिति लुकेति भावः पत्रस्त्विति उपसर्गस्यापत्ता
विस्यास्यविस्पर्थैः ननु वार्त्तिकार्थत्विद्धं प्राप्तयोः तथा कर्त्तव्ययोरस्त्वति षधरति वार्त्तिकार्थो
रहषलएलयोरित्यस्येति अनेन वार्त्तिकस्य तत्तन्मूर्धापकस्य त्रस्य संस्च पत्ति नन्वेताह
फेः ।। र्थे किम्मानमत आह अत एवेति स्पष्टमेवेति अपसुदुःष्विति न्यासकारोणेनेति भावः
दुस इति निःसे पुपलस्य णमिद मु।। दुरपेतेरस्याराविति आग्नितानिरपेतेदुरस्य संग्रहः अनु
वादस्याकेइति हन्तीत्तिपलायते इत्यादौ हताविति प्राद इति भावः हुन्त्वे नाप माशं पदमिति
स्यापरूपादिति भावः नियमार्थमिति अर्थे कार्य्य वा धेऽपात प्राञ्चो धात्वे वाचकसर्व्वे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री

श्रीराम

रा०प्रा०टी०

शब्दग्रहणं यत्र प्रसक्तं तत्र तत्ता ऽ प्रार्थे विधिर्बोपन्तप्राद्स्यैव ग्रहणमिति । नित्यमार्थ
मित्यर्थः नस्य पूर्वविधिं विधिलिङ्गोरवादस्यम प्रत्याख्यानयोः फलमेदापत्ते । मच अत एवापत्ता
दिगुन स्वरूपग्रहणमिति भावः रूपमिति अर्थवद्ग्रहणमिति गौणमुख्ययोरिति अभिव्य
क्तेति च परिभाषाद्वयस्यार्थः अनित्यमप्रयुक्तेः स्वेति यौ हेतो प्रत्ते ऽर्थोपस्थितिरतो ऽनित्यमप
प्राप्तिरित्यर्थः नन्वत्र ऽन्ति स्यादावत्तु ऽन्तिवर्णो ऽर्थ्यर्थोपस्थितिसम्भवो ऽ त आह आकारे
स्यहमिति ऽस्यारो चरितार्थमिति तथा त ऽस्य नु वत्यान स्वरूपग्रहणमिति भावः फं कवार
णार्थमिति अर्थे कार्याबाधादेवैतत्सत्यग्रवर्त्तेत ऽ भावः ननु प्रावस्यामिप्रावबोधकत्वा एम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तस्माद्विषये उभयगतिज्ञापनार्थोपसर्गग्रहणं स्यादिति दोषः। तत आह यातेति अत एव
अर्थकार्यप्रयावाधोदेव अन्वयेति स्वरूपस्य पूर्वविधायकेनेत्यर्थः स्वरूपग्रहणमिति
ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् कार्यस्वरूपग्रहणं चरितार्थमिति भावः न हि प्रवेशे न स्वरूपग्रहणं चेति
बोधे भासमानग्रहणे लोके ग्रहणसामर्थ्यात् अत्र दादिषु विभाषाप्राप्तवृद्धसामर्थ्यात् न दोष उक्तेप
न हि बाधकस्य धनग्रहणमिति भावः अत एव ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादेव सिद्धं वचनमि
ति अत्र दस्मे इति वचनं निष्प्रयोजनं कर्मण्यविधेयमिति प्रदेशवाक्येन अनुद्धेयले इति ह स्वा
र्थबोधे कर्मेत्यर्थः अन्येषां वाप्राप्तानामिति सर्वेषां नामादिप्राप्तानामित्यर्थः ज्ञापार भावा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री राम
र०प्र०टी०

रिति इतरव्यावृत्तिकरणरूपव्यापारप्रभावादित्यर्थः अतादृशं प्रकृतरूपमिति प्राग्वदनुपस्थि
तमित्यर्थः तदन्तविधिमिति सर्वनामसंज्ञाविरित्यर्थः इनेऽपि अनर्थकेऽनेऽपि इरजित्यादि
ति आदिनादि[illegible]रुाणञि इत्यादेरेलीत्यादेश्च संग्रहः अपदत्वादिति आदिनोपग
वीरैणाद्वित्यादेः संग्रहः प्राप्यमिति अन्यथा व्यपदेशिवद्भावेन प्राप्तिप्रसंगे नेति निषधा
दौ पगवौरैणेत्यादेः सरूपाच्च प्रकृतेन स्यादिति भावः द्वितीयाश्रितेत्यादाविति आदि
ना पूर्वसदृशेत्यादेः संग्रहः तयेति पूर्वादिसूत्रविहितेत्यर्थः द्वितीयाश्रितेत्यादेः तु गतिका
रकोपपदानामित्यनेन सुब्सुपेत्यनेन प्राप्तस्य तेन समासविधानात् प्रत्यासत्या चैव अलह एम

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णं चिनाशिनि र्व्वाह इति भावः सौत्रनादि अत्रानुप्रतिकादित्वा भयपद इति वङुः ग ह्रस्वात्पाति
प्रातिपदिकत्वव्याप्य धर्म्मवत्वेन गृहमाणोत्यर्थः तेन पशास्वौ स्यादाव स्मापामे धत्तिचिनिष्टि
ध्वति ननु स्व स्वपेलो च्यापेणोत्यर्थः तेन क्रिपपञ्चेन प्रत्वात्तं स्मापा अतीति कन्नेति भावः
वत्वेत्ये चेत्स्यादाचिति आदिनापज्ञ भोप्टेच समस्य संगृह्य विधानो व समानम् ननु रम्भनिकाः इत
अप्रवड्स्यादावपिपर्व्वत्रवर्णो भाव सत्वाने विद्यमानानां रेफ इं कारा काराणां विसर्गचत्वानु
नासि स्पुरत्त अहस्तचेति तत्र प्रमाणमाह व्याख्यानादिति व्याख्यानमेवाह अभावस्यापीति
सुसि ः त्त प्पद म ः व्याख्यानादितिति ः सारचर्प्पात्सुपंस्यादौ नतु म ग्मीवड्डु व चनप्रि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऽर्थः शब्दस्वरूपस्येति प्रत्ययग्रहणादुत्तिपदिभाषयालब्धं तदादित्वमित्यर्थः स्वाद्यवयवपरके
ति स्वप्रत्ययप्रकृतिकस्यावयवस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः ननु रदाभ्यामित्यादावुदाहृतमित्याहे स्त्र्याधिकावि
तिनिषेधस्यावकाशान्तरसामर्थ्यमित्याशंक्य न शंकनीयं नचेत्यादिना अनुवृत्तिरिति उपस्थि
तेरित्यर्थः पदसमुदायस्य न पदत्वमिति तेनेदं देवदत्त पचति भवतीत्यादौ सुप्तिङन्तं इति निषेधा
भावेनेति भावः नन्विपाश्चित्यादौ सुः लुगर्थे जायमान प्रातिपदिकत्वेनैव सुबन्तत्वात्तेत्स्य
ति व्यपदेशिवद्भावस्य तदादित्वहत्वेनैव प्रयोजनमत आह अत एवेति व्यपदेशिव
द्भावाप्रातिपदिकादेवेत्यर्थः हलोऽनन्तराः संयोगः तस्येति आनन्तर्यमेषामित्यर्थः एओच् राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सादिति एतेनोपलक्षणलक्ष्यव्यावृत्तिः सतिसंभवे विशेषणफलमेवोचितमिति भावः अति
व्याप्तेरिति सखेस्यादेर्लोकोरिति लोपाद्व्याप्तेरिति भावः ननु बहुवचनाद्बहूनामेव संयोग
स्यान्न द्वयोरत आह हलइतीति सौत्रमिति अनेकार्थत्वं बहुवचनम् ननु बहुत्वार्थकमित्य
र्थः न च तत्पक्षे पूर्वकल्पनापत्योर्गौरवमत आह येद्विति न बहूनामेवेति समुदाये वाक्य
परिसमाप्तेर्बहूनामेव प्राप्तेरिति भावः चित्स्यमेव फलाभावादिति एकस्मिन्नयोगे द्वयोर्व
हूनां चेति सम्भ्रोहूपस्वीकारे फलाभावादित्यर्थः एवञ्च बहूनां समवधानेऽस्तितत्र बहू
नामेवैवैकैकपेव समस्तायास्त्वकललक्ष्याणां निर्वाहे एकप्रयोगे निष्फलः सम्भ्राहूपस्वी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारेणेपुल्क इति भावः एतेन मल्लगिद्धि प्रत्ययपरकसंयोगाद्योस्सकारककारयोर्लोपइतिस्को
रित्यस्यार्थो नस्यात्तत्रस्यादौ बहूनां संयोगसंज्ञाया अभावात्सकारलोपो न स्यादित्यपास्त
म्॥ हलइति बहुवचनं सौत्रमिति पर्यवसितच प्रसंगोपमानमाह तत्रतत्रेति प्रुतः स्यादिति प्रत्ये
कं संयोगसंज्ञेति पक्षे द्रास मुद्राप समुदायपक्षे तु संयोगान्तलोपः स्यादिति वोध्यम्॥ भूतपू
र्वे लघूपधस्य ग्रहणादिति लघुत्वांशे भूतपूर्व गतिस्वीकारेण न तूपधांशेपि एतेन कुणि
ते त्यादृश्यपि ज्ञापकेन भूतपूर्वलघूपधाश्रयो गुणः स्यादित्यपास्तम्॥ लघुत्वमात्रां
शे भूतपूर्व्वत्वाश्रयणेन क्नोः किलस्य च रितार्थ्यं नोपधांशे तत्स्वीकारे मानाभावादि एम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यर्थः इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ इकोगुणवृद्धी व्याख्यानादिति अन्यस्यासम्भवस्तस्मादित्यर्थः
तथाहि नसंज्ञासमानविभक्तित्वाभावात् वृद्धिरादैच् अदेङ्गुणः इत्येव ॥
सिद्धे इकोगुणवृद्धी इत्यारम्भात् जग्ध ॥ विधिरिति किम् लिम्पाद्यारम्भात् नापि विधिः सार्वधातु
कार्धधातुकयोरित्यादौ तन्नियमार्थं लोकोऽयमवशिष्टे नियमोपिन अन्येनासिद्धेः नाप्यतिदेशः
समानविभक्तित्वाभावात् अधिकारोपिन योगविभागसामर्थ्यादिति नन्वनुवृत्तमपि
स्यादिति चिन्तितस्यैव पदस्य परं संज्ञापरमेवात् अदेङ्गुणः इति गुणो गुणो वृद्धिर्वृद्धिरिति तौ ति गुणवृद्धि
प३ इकोपस्थितिविषयौ गुणवृद्धी इत्यर्थः इति वार्त्तिकादिति एवञ्चेत्यवादेः नामिस्यादवसा

श्रीराम

श०·कौ०·टी०

स्वादुच्चारितत्वादुपस्थितिस्स्यादिति भावः एवञ्चेति अग्रग्रहणवद्ग्रहणसामर्थ्यादस्य श्रेयेत्य
न्त्राज्जित्यनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेत्यर्थः एवं चेति ग्रहणभावाद्दीर्घीपतेरुत्वग्रहणभावेचसर्व
इत्यादेरिति आदिनालस्यादिरित्युत्तरस्येत्यस्य संग्रहः इत्याद्यविति आदिवृद्धिर्चामात्तःस्था
नेऽस्यत्रपकृष्णोपाद्दत्यस्य संग्रहः ननूहीचामितिसूत्रस्यस्थाने ग्रहणमेव मानमत आ
ह उहीचामिति अजिति चानुवर्त्ततइति एवञ्चेतदनुवृत्तिसामर्थ्याद्दीर्घीपतेरुत्वस्यग्रह
ण हनुवर्तिऽमवत्वाद्दूस्वस्यापितिर्हेचदीर्घादित्याद्यवचस्यानिकसद्दूस्वस्यदीर्घस्यनुमि
त्यादिर्नार्तिभावः इत्याद्यविति किमिति अर्थ आधच् इकाविस्येत्वाश्लिति प्रश्नः मिदृवोः   राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यायरः तएण्ह्रस्यारीति आदिनावन्धुनियहु क्वीदविति स्यग्रहणं तथैवेस्यर्थः नत्वस्यएा
न्यूत्यर्थः सुहि न्स्विस्यारोपत्वापत्तेरिति भावः प्रसङ्गसति सं भवे इति एवञ्चोरस्यादावुरदलो
त्वरं हलादिशेषदिर्घयोः कर्त्तव्ययोरनर्थकस्यापि प्रसंगः सप्रभवाद्गृहइति भावः अत्रोद
लेसतेः भ्यासत्वन्तु तस्यानापन्न इति स्थानेनवेदाध्यात नप्राप्नि नित्यत्ता हनिति ओरस्यारे
नित्यवाहनिहलु क्रक्र इत्यस्यार क्रइत्यारेफे ततउत्तरस्य गुणइत्यस्य आर क्र इत्यस्य स्थानेआ
म्रीत्यारेफे ततस्ववर्णेर्दीर्घएआतिकल्पनपावेधाम् नन्वोरस्यादावुरदले श्रोनस्थानि
लेततो अत ओरिति दीर्घ हलादिशेषयोरपिश्रो त्रस्य स्थानिले न्यत हिमन कृतेः भ्यासंलेलो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

ल०शे०टी०

किं कैकेदेशविकृतन्यायेनैनेत्स्य स्यादिति किमनर्थकस्य आदित्वस्य आदित्यस्य च स्थानित्वेनेति चेन्न से

उर्द्दे विकारेण लौकिकन्यायस्याप्रवृत्तेः ननु गणपतीत्यादावचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्व

स्यादत आह किंचेति तत्र प्रमाणमाह अत एवेति नचैवापन्निस्यादावचः परस्मिन्निति स्य

सावकाशत्वमत आह आदिरिति आदिरन्त्येन सहेतेत्यस्य संग्रहः एवं चेदमिति सर्वे सर्वप

दादेशा इत्यर्थः त्रिमात्रेणेति स्थानेऽन्तरतम इत्यस्याप्रवृत्तिविधायकत्वाभावादिति भावः

स्थानेग्रहणादिति स्थानेग्रहणं परस्मिन्निति वद्बहुव्रीहिणा षष्ठी स्थानेयोगेतिसूत्रे इत्यर्थः ए

केदेशानुवृत्त्येति एकदेशस्य षष्ठीपदस्यानुवृत्तिर्यथा स्वरितत्वप्रतिज्ञापात्तपेक्ष्यर्थः स्थाने राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रहणमिति इत्यस्य तात्पर्यविषयस्थानपरमित्यर्थः तस्मिन्निति निर्दिष्टे व्याख्यानादिति शब्दप
रत्वे तस्मिन्नलि चेत्यत्रैवास्योपस्थितौ तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्योभयाकाङ्क्षा कौ अलि चेत्येव लघ
लाघवात्कर्त्तव्ये एतदारम्भो रेतत्साहचर्यादुत्तरत्राऽपि शब्दपरत्वाभावबोधनाद्वेति भावः
अन्यथा अर्थपरत्वानंगीकारे इत्यत्रैवेति इदमुपलक्षणं तस्मान्नु उद्दिष्ट इत्यस्यापि न
नु समो निर्दिष्टे इत्येव व्याख्येयत्वमत आह तदर्थपरत्वेति ननु तच्छब्दस्य सप्तम्यन्तपदस्या
च कथमेतदसंगतमत आह इतिप्राक्छब्दस्य तच्छब्दस्य तदर्थपरत्वमिति सप्तम्य
न्तपदार्थपरत्वमित्यर्थः एवंच तच्छब्दस्य सप्तम्यन्तार्थपरत्वेच ननु कर्त्तृकर्मणोरिति सा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

शा०शे०टी०

दावप्येतदुपस्थितिस्स्यादत आह अत्र सत्येवेति तत्र मानमानमाह अत एवेति फलमाह
अत एवेति विफल इति उत्तरत्रैव निर्द्दिष्टाद्विल्लव्यमिति भावः उत्तरं एषादिति उत्तरपदेस्ये
षो इत्यर्थः तत्र फलमाह अत इति मानमाह अत एवेति षष्ठी पूर्वविकलेति छन्दसि परेऽपि वा
षष्ठीहलान्यैकैव सामान्यापेक्षमंशविकलायाः परिभाषायाः प्रवृत्तौ ज्ञापकमिति भावः अ
लेऽन्त्यस्य षष्ठीनिर्द्दिष्ट इति निर्द्दिष्टस्येत्यध्याहृत्य तद्ग्रहणे गे षष्ठीपरत्वं तीपान्तेन यि परिणम्यते ते
नापमर्थे लाभ इति भावः षष्ठ्यन्तमिति तेन संयोगान्तस्य लोपः पादस्य लोप इत्यादीनामव्याप्तिरिति भावः अते
कलनन्तुष्ठकृत पूर्वस्वीकारे गौरवमत आह किञ्चेति अनन्तरस्येति न्यायेनेति ध ध्यविशेषचिन्तापत्ति राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्यर्थः इत्यस्यैव निषेधापत्तेरिति तन्न्याय्यं जरसावित्यादावलोपस्यैव परिभाषयाऽस्य जरसादेशस्या वृ
त्तिभावः ननु द्विःप्रोक्तस्यारम्भासामान्यचिन्तामाश्रित्यालोपस्यैतस्याबाधान्न दोष इति चेन्न नि
र्दिश्यमानपरिभाषया अपि बाधपत्तौ निर्जरसादित्यादावङ्कस्यादेशप्राप्तेः न चाल इत्यनुवर्तनेन सा
र्थ्यादलोऽन्त्यस्येतस्यापि बाध इति वाच्यम् एवमप्यलि ओरन्तार्थयोरित्यनेन निर्दिश्यमानपरिभा
षयाऽलि ओः षष्ठ्यन्तस्याद्रि डी डौ र्डु. लस्य कर्त्तृत्वानास्याच्च स्थानित्वेनाधिकारः ननु स्थानित्वस्यादेशविशे
षरूपत्वगौरवमत आह स्वरूपमिति परमितिरामे भ्य इत्यादेशपूर्वं दीर्घीत्यरमेत्वमित्यर्थः परन्तिं
संवलयत तुदन्तीत्यादौ तत्र परत्वप्राप्तिसत्त्वाच्छमन्त्ययादिर्भवति परादन्तरं यगम पजेरन्म पर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

प्रा०प्रौ०टी०

त्यवर्णदीर्घात्दन्तरंग आद्गुणः तंनत्वास्तरंगम् ग्रामणिणीनीति नुमः पूर्व्वंह्रस्वः एवम्परनित्यान्तरंगेभ्यः
पत्तिपदोक्तम् बलवत्त्स्पवलवत्त्वेवीज त्तप्ती ग्रोपस्थितिकम् मयेद्रू तपोरित्तिसूत्रस्थमेतत्तपोरित्तिज्ञा
पकमप्यत्र तत्थाहृत्त योगविभागेन पुनर्विधानद्वाराविल्याघरणा वा धनार्थम् । नचार्थद्वपला भार्थम् अ
धिकाराद्देवसिद्धेः अन्यथा परत्वाममपरिंजतेर्द्वे पर्य्यस्पष्टमेव तदुक्तं भाष्ये अधिकाराद्वार्थद्वपलाभे एत्तपो
पोरित्यपवादविषयेपि परत्वात्पर्यन्ते नवित्वमपंवैत्यमित्तिसिद्धमिति । प्रत्तिपदोक्तमोपानद्दुस्त्रम्सीपर
मपि चर्मणोजित्तियाधिस्वात्रथ मोपानहेत्यै इत्ति ज्यः नित्यात्प्रत्तिपदोक्तम् । स्वांपिनुमंवाधित्वा ।
त्वन्नित्ति दीर्घ अन्तरंगात्प्रत्तिपदोक्तम् । सेदुषः इठंवाधित्वा दीर्घत्वम् परादपवादः पर्यन्त्तिदीर्घयाघि   राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वापररूपम्॥ नित्यादरपवोदो रमायाम्॥ पाटे वाधित्वा आम् अन्तरं गादपवादो हे गार्गीमात्त कपं वाधित्वा मात्त

ज्ञादेशः प्रत्तिपदोक्तादपवादः अमीमजत् वृद्धिं वाधित्वा अत्रादेशः यन्हिरं गायोहनरूपत्वादिति इव

द्विरंगसंयोरन्तनरूपीकरणरूपं पस्यत्तरूपत्वादित्यर्थः इतिपरिभाषाप्रकरणम्॥ कार्यशब्दवोदेइ

ति॥ नित्यशब्दत्वपक्षेऽघटितस्य मसंयोयराघटितं संसाधु इत्यर्थो वोध्यः एतेनेतिज्ञात्तिपक्षेपथासंभव्या

श्रपरेणेत्यर्थः आन्तरतम्यात् अपरेऽपि दोषभावमाह स्थानत इति ननु सत्तमपन्तपाठे दोषस्येत्यत आह

स्थाने॥ त्तरत्तमेइति येवियार्थ इति अन्तरस्याज्वः परस्यैवपरे द्विर्वचनं भवतिपत्र कुत्रेतिभावः तत्प्र

णमाह ध्वनित्तश्चेदमितिः एतेनानचीत्तिनिपधसामर्थ्याद्धि प्यनुमानत्तस्य यत्र कुत्रापि विद्यमान

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राम

शा॰प्रे॰टी॰ स्यपरेद्विर्वं भवती त्यर्थः निषेधस्यत्वचः परस्वरे। चिपरे द्विर्वत्वन्नेत्यर्थः इत्ययातमम्मृ॥ नन्वनचीति पर्यु
दासेनापि भाव्यं सुयोज्यमत आह अवसानइति मसज्यप्रतिषेध इति दलीत्तिवक्तव्ये। नचीत्तिगौरवकर
णसामर्थ्यादिति गूढकृत्वधातुपूर्व्व भाडात्यादित्ति तत्स्यानापन्नइति लौकिकन्यायेनेति भावः स्यान्यल
साधारणधर्म्मत्वे एवेति स्यात्स्यत्वत्ति धर्म्मत्वे एवेत्यर्थः न तत्स्यान्यलसाधारणमिति न तत्स्यान्य
त्वद्वत्तीत्यर्थः नायकसिद्धिरिति अन्यथास्थानिन्यायोदेशाप्राप्तादेशोपभावनिर्देशः स्यादिति भावः भा
व्येपीति तज्ज्यत्सन्नेइत्यर्थः तच्च चिरव्वस्नावे तन्नेत्ति कार्य्यातिदेशइत्यर्थः अनपेक्षितार्थसन्निधानः अन
पेक्षितकार्य्यसंनिधानः अनपेक्षितकार्य्यसन्निधानः अर्थप्राप्तः प्रयोजनवाचीति भावः शास्त्रातिदेशे राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वादेशेस्यापि धर्म्याभावेपिस्यान्निवर्हाप्रैशप्स्वप्रवर्त्तनेदुत्येवार्थइतितत्त्व मू॰॰न त्वत्रपक्षेकार्य्यान्तिदे
शद्वत्स ह्रस्वस्य रस्य भं गो॰ अत आह पदेत्ति प्राप्तिरेशे च विशेषमाह एवमिति अत्र प्रमाणमाह अतए
वेति व्यवहारइत्ति अपि पुल्का नामित्यर्थः न स्फलं पुष्पादित्यचोदेशे पुचिशेषान्तरमाह पन्निमित्तेति ऽ
शास्त्रीयमेवेति तेनादेशे प्लादेशेप्य भावपादेशे च तासो नित्या निहत्वस्याशप्स्त्रीपत्वाज्जघसि थे त्वत्र
चोपदेशेऽ त्वत्तइतीपिनषेधोनेति भावः लोकसिद्धन्यायेनेति घृ घ्रीत्यासि स्थ थेमव श्यात्र परत्वीपेनेति
भावः अत एवेति एतस्यन्यापस्य लोकसिद्धत्वादेवेत्यर्थः तच्चा प्राप्स्त्रीपविकल्पात्परत्वात् तत्र्यापात्परत्वाच्च
मानमाह अत एवेति अन्ताभ्विय श्रेतीतिच अन्यथन्त्वेत्यर्थइत्ति न त्वन्यान्तिवन्नवदित्यर्थः तथा सत्येकदेशा॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विरुत्तो यस्यतद्धि कृतनाचपवंस्याये श्लाघा अन्यथ त्तर्वत्तज्जिन्त्वंसत्वं तेन तुल्यंसत्वं भवतीत्यर्थैः स्वप्रांत्वे न विरु
त्ता च पव कस्यैव फ र्व्वं मन्यत्वेऽयधित्वेनान्च पात्तद्पे श्लाघान्यत्वमविरुत्तस्यापीत्युत्तरः व्यापि स्वप्रांत्वेस्यवि
रुत्तस्यैवोपस्थित्याल स्यामिदुर नित्दिश्रौचैवयध्यापत्तेश्रुत स्वचद्दित्यैवप्सिदुनञो ऽन्य यदस्य चैवपथ्या
पत्तेश्रूयपत्किञ्चिदव्यमनहरोदामतिडत्यवेशुपधेति कुमत्यपान्तस्तनिरणत्तेस्याभिन्नाव्यपी भाव
भिन्न वहुव्रीहिधर्म्मस्यवहुव्रीहित्वास्मात्तिदेश्रौनपूर्व्वपरस्मकृत्ति स्वरापत्तेश्चेचत्ति भावः अनुपपादना
दिति अत एव वासुदेववाचकादश्राव्दाद्द्वितीयैकवचने ऽमिपूर्व्वरूपे ऽमित्यादेशे सुपिचेत्तिदीर्घो नेति
भावः ॥ ननु द्दुस्यान्यथात्वेप्येतन्मात्रणप्रवृत्तेोनदोषः अमित्यादेशे सुप्सन्नापाः परिछीनपरिमाणानि राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यं त्यादत्त आह क्विब्ध्वेति क्नेसोऽहं कोऽत्र स्थालोपयोरसमवृत्यादेरधिके अत्तारेष्टो भवन्ती त्यादेरे
तरभावादिति अत एवसपुष्ठ प्राप्त्वाम्मित्रिच्चितरत्नाक्लिपिरिलोण। एलोपयोस्सगित्यसस्ससपुयोरि
तिरूत्वन्नेति भावः ननुराज्ञकीपपूर्वास्मिचिक्लिपिरिलोपर्गालोपेऽनर्हीचिक्लिपिरिएनेताणोव
हुमांव्वराज्ञकप्राव्ययोर्वेंदुम्रीहौ स्त्रियपा अन्यपदार्थत्वेवहुराज्ञकीत्यादेःष्यान्मनाधिकत्वाभावादत्त
आह म्मनाधिकश्चेति स्थानिवद्भावेनेति स्थानिसदृशभावेनातादिरश्चेत्परेणैकारेप्रासपराटि
वत्वात्यर्थः स्थानिवत्त्वम् परादिवत्त्वम् ननु तिङ्न्तेषत्वमिष्यत एवेत्यत आ न्याय्येनचेति त
सन्यार्थ्येत्व स्थलाघवादिति भावः शाल्मीयचरन्तिदृष्टावोधनादिति सामान्यापेक्षज्ञापक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

शु॰को॰टी॰

मिति भावः अत एव वासुदेववाच्यकेनाशब्देनाऽऽ॰ व्ययीभावे एकादेशे नपुंसकह्रस्वे अ अमित्यत्रा
दि॰णित्वनिषेधो भवति नन्वेवमपरादित्वेनाऽ॰मिन्नत्वन्नुनाशास्त्रीयत्वादिति निपातनं एकेतिसूत्र
स्यस्वगम्यविराध इति चेन्न ज्ञापकेनानित्यदृष्टासप्रपूर्वादासत्वम्याप्रसक्तीये कार्य्ये प्रवृत्तावप्यशा
स्त्रीयधर्मस्येत्तेनानिर्दिष्टत्वात् तस्य अनिष्टाणामित्यस्य सामर्थ्यात्तस्मज्ञप्रतिषेध एव तत्र कल्प्यत इ
ति भावः ननु लक्ष्यानुसारेण लक्षणैककृत्व सुषामप्रयुक्तेः तत्राह केचित्त्विति तेनेति अग्निः करोती
त्यादौ विसर्गस्य न त्वप त्वेन षत्वाभावापत्या वक्ष्यकेनेत्यर्थः एवं ज्ञास्यन्यापस्य लौकिकत्वे चाशास्त्री
पस्यापि धर्मस्येति पोष्पाकी एणढत्यादौ पसमाद्धिहितस्य सेत्यर्थः अशास्त्रीयेति कार्य्ये चेति अशा   राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रीयेपि कार्य्यं चेत्ति अग्निः करो नीत्यादेषत्वा भावे चेत्यर्थः क्वचिदित्ति ज्ञापकं त्वादित्वित्यर्थः ननु ल ३१
स्त्रादेः घेरण न्यायाना श्रयणमपुनर्व्यत आह नपरा न्वेशनि सूत्र इति ननु वेरम्य हे एजथ उ ः कारस्य सां
मयनि कुमत्य पत्वाश्रयणेपि यणा कारस्य न थात्वे माना भावादुच उ-नस्यादत आह पक्षिचेति अन्तरत्वे
नि अन्तिदिश्यमान विरूढत्वाम्न पधर्म्मस्या भावाहो कि कन्या पाश्रयणं च्चे वेत्यर्थः फ क्वान्तत्वेन मर
त्यपं न भिन्नत्वादिति न त्स्या नायन्न इति न्यायेना प्राप्ती यस्यापि धर्म्मस्यातिदेशादित्यर्थः अग्नित्या
दौ परादित्वे ना ऽग्निनत्वं च पक्षे ऽनित्यात्वान्नातिदिश्यत इति भावः नन्वेवं णाउ कुमारीति सूत्रस्य भा न्तरं
न्यविरोधो ऽत आह पत्ति उपापान्तरमिति अन्तिदिश्यमाने स्य पेक्षा पोपापान्तरमित्यर्थः विधिनेहण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

.प्रौ.टी.

रिति तत्सामर्थ्या विशेष्यतया विशेषणतया वा ऽलआश्रयणं न तु प्राधान्येनैवेत्यर्थ इति भावः यत्र वि

धावितिस्यान्यादेशाभावविधावित्यर्थः प्राक्तत इति स्यान्यादेश विधाणके इत्यादि एव आर्थनोला

श्रपरोपि न दोष इति भावः अत्र प्रमाणं विशिष्टंहेणे ऽनलमाश्रयत्तेइदन्नामेति प्रलत्तसूत्रस्थैवाक्ष

स्तेत्यस्यालिधित्वंपपद्यिस्यत्रानलिधित्वमित्तिवैषम्यप्रतिपादनपरं भोभगो इति सूत्रस्य भाष्य

मिति बोध्यम् विशेषणातिरेशपीति न स्थू ल तुपरिमज्येत्यत्र पः किं स्यादिद्गुणनिषेधः उपस्थितधं

र्मैः शास्त्रोपस्थितधर्मैरित्यर्थः तथा च धर्मैरि उपस्थितविशेषधर्मानुमित्तधर्मैरित्यर्थः विध्या

काङ्क्षापूरणे सतीति विधीनां क्षान्तोसुन कृ लद्धितोपारीनां याका ऽशातिदेशा वाक्यस्पत्तसाः पूरणे राम

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तीत्यर्थः विधिप्राप्ता कर्मणि षष्ठी अनिर्दिष्टप्राप्ता कर्तरि षष्ठीति भावः नन्वोभयप्राप्तावित्ति निय
मात्कर्तरि षष्ठी न स्यात्कर्मणि चेत्ति निषेधात्षष्ठीसमासोपि न स्यादिति वाच्यम् स्वप्रसर्पेभोरकारककार्यो
पि ति नियममाभावन्नु नन्नु बुष्याद्दित्यत्राद्दिष्टोबहुवचनेन भ्र स्येपि स्ये त्वचारणप विशेषणन्तपाऽ। लाश्रपेक्षे।
लिधिसम्याद्दनेन विधिग्रहणाच्च विनार्थमन ओहे हकाराति सेरत्कोऽकित्वात्कित्व व्यपदेशेन स्यान्निवक्ष्या
वाप्राप्तेरिति भावः ऽ३-दृष्टप्राङ्कृतिङ्-तो लस्यादेशाद्दत्यर्थः तेन रमा पाणिं स्यादाचामोऽ३-लघासऊर्द्ध
क्षिद्धिरिति भावः सानुबन्धकादेशोऽइति सानुबन्धके आदेशेइत्यर्थः तेनाघ्विमवमित्यादेर्मिपोनिरनु
बन्धकेऽमिस्थानिवत्वेनापित्वाद्गुणादिसिद्धिः उकाराप्याभावेइतिस्थान्यवयपव निमित्तकं स्यान्निवद्भावेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
सि०प्रौ०टी०

यदि कार्य्यान्तस्याभावज्ञापकत्वमित्यर्थः निबाधोदेशोऽन्ति क्षिक्षिवादेशो प्रावुणल्‌ चल्‌ णाल्‌ पिचित्यर्थः सार्व्वधा
तुकादेशोऽपि सार्वधातुकस्यादेशोऽत्यर्थः अन्यथा अनुबन्धकार्य्ये न त्विधावितिनिषेधस्वीकारे ननु ज्ञा
पकत्वेज्ञानिर्दृष्टिनित्त श्राल्वि धावितिनिषेधोऽपित्वात श्राह ति या घोरदेशोऽचित्ति आदिनाल्पयोऽपि संग्रहः
पित्वादीति आदिनाक्तिलम्‌ अत्र सिद्धेऽपूर्वे चेत्ति चेन्नल्पथीत्यसत्ति द्रुहणस्य चकार्यल्वसंग्रहे बोध्यः अचः
परस्मिन्‌ नदनुरोधादिति ननु पक्षे स्थानेद्वत्वस्य प्रवृत्तिर्मुख्यानाश्चपदार्थतादिति न्यायादिति भावः
अत एवेतिनाग्लोपीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिति भावः ननु परस्मिन्नित्यस्यापि सूत्रेऽश्रवणमत आह व्या
ख्यानादिति अचः पूर्वत्वविशिष्टानादिति वार्त्तिकोक्तादिति भावः द्वितीयार्थे फलमाह अत एवेति प्रमाणमा राम

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्यत्र तस्य वर्णदान्तसूत्रे इत्ति विधेयस्य भावादित्ति पंचेन्द्र इत्यत्र तु परस्येत्ति लोपस्तु नस्यात्स्थानिव द्भावप्रसंग नि १
लक्षणयोः उभयोरपि न लुमतेत्ति निषेधस्वीकारादित्ति भावः उपादाने इत्ति इदं सप्तम्यन्तम् मानाभा
वादित्ति उत्तरस्येत्यं प्राधिकलात्तस्मादित्युत्तरस्येत्ति तु न प्रवर्त्तते गुणोनाजेत्ति न्यायादित्ति भावः नगु
णः कृतात्मसंस्कारः प्रधानस्य महतः उपकाराय भवतीत्ति न्यायोप्यस्ति अत एवांगस्यासूत्रे तस्मि
न्नित्ति परिभाषा प्रवर्त्तते एवं चानेन न्यायेन प्रकृते पूर्व्वत्वात्स्या व्यवहितस्यैव ग्रहणं स्यादत आह स्व
स्वरे विषयाभ्येत्ति ह्रस्वरमास्याविवित्ति तु स्वरे कर्त्तव्ये एव न तु स्थानिवद्भावकर्त्तव्येपीत्ति भावः नप
रातवत्ति घटितान्यात्तिदेशानामित्ति स्थानिवद्दृष्टेः अन्तादिवच्च आद्यन्तवदेकदेशविकृतमनन्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वत्प्रत्ययलोपे प्रातिपतिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापीत्येषामित्यर्थः ननु प्रत्ययलोपे प्रातिपदिकग्रहणे
इत्यनयोर्वृत्तिघटितत्वाभाव इति चेन्न प्रत्ययलोपे इत्यत्र स्थानिवदित्यनुवृत्तेः प्रातिपदिकग्रहणे इत्य
स्य प्रातिपदिकवल्लिंगविशिष्टमित्येवंस्वरूपत्वापन्नाच्चे एवमित्यादावित्ति आदिना ब्रह्मस्फित्यादिः वि
सर्गादीति आदिना उत्वादि ऊत्वे च न स्थानिवदिति ननु एः कथं स्थानिभूतात्तत्रः पूर्वत्वम् स्थानिव
क्त्वस्यासिद्धत्वेन तद्ध्यासकारएवोत्वे प्रवृत्तेस्तस्यानापन्न इति न्यायाच्चपरणस्येति ते
न भावार्थ कारणत्वमाहिषास्मिन्चिः कुमाहिषेदेवदत्त इत्यत्र भूलांजपोन्त इति जप्रेसस्यानिवत्त्व
प्रवृत्त्येवेत्ति भावः परचरमावयवेत्ति असयतद्रुँ इँत्ति भावः अंत्त॥ त निमित्तकलोपपरत्वेस्यादिते राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पिपठिषतेः क्विपि पिपठीरित्यस्य सिद्धिः ध्वोर्लुमिति निषेधाद्धूत्तत्सिद्धिरिति भावः अत एवेति न पदान्तेति
पूर्वत्रासिद्धे इति च निषेधाभावेन स्थानिवत्वादेवेत्यर्थः चरसन्निहितस्यैवेति चरसन्निहितस्य परत्वनिमि
त्त त्तकस्यैवेत्यर्थः आक्षिपादित्ति साहचर्य्यानाश्रयणे मानाभावादिति भावः वस्त्रपत इत्ति वत्ति घटितत्वा
भावात्पूर्वान्तज्ञापकादपि सान्निपातघटनमवर्ज्जनत इत्यपि बोध्यम् एवमेव जातिपक्षे अ॰ त्वचर्म्मपाणि
त्यनेन समानजात्यतिदेशविधानात्तस्य वृत्ति घटितत्वाभावत्सन्निपाताभावमवरुत्तिसत्वेन हृत्स्थितवस्त्रा
न त इत्ति निषेधो नेत्ति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् अत्रेदम्मित्ति उत्तरपदत्वे चेत्यस्य उत्तरपदस्य कार्य्यित्वए
व वृत्तिरित्यत्र गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वे च परे इत्यस्य परत्वयोग्यापलक्षणत्वे चेत्यर्थे इत्यस्य पीनरदम्भा ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राम

कु०शे०टी०

३२॥

ष्यमपीति पदेऽन्तर्हितसप्तमीसमासपरमस्मत्कृत्तसूत्रस्य भाष्यमपीत्यर्थः अभिलाषात्पराक्तान्वलुमत्तां गास
ऊ-मोरूत्वात् ऊञिचपदे इति च सूत्रस्य भाष्यस्य स्वरूपमसाधकः इन्द्रे चेत्यादावव ङादिसाधकः प्रतिबन्ध
कश्चेति एषा पन्ति त्यादावुत्वादिप्रतिबन्धकः इत्यर्थः अदर्शनं लोपः ननु प्रसक्तस्य तदर्शनादिरूपत्वात् प्रसं
गाभावादाह अर्थेनोचेति प्रसक्तस्य लोप इति लिङ्गादित्यादेः प्रसक्तलोपविषये इत्यर्थः लोपविधाने नेति हल्ङ्यादि
नेति भावः तस्यैति स्वादेः प्रसक्तस्येत्यर्थः व्याख्यानादिति लोपनं लोपः इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणसामर्थ्यादित्य
र्थः नुगापत्तिरिति ह्रस्वस्य पितीति तुगापत्तिरित्यर्थः ननु प्रसक्तस्य हल्ङ्याद्युक्तिपरिभाषापायसमासवि
हितस्तदर्दरित्यस्य णत्वस्य त्वान्न तुगापत्तिरित्यर्थः ननु प्रसक्तस्य परस्मैपदमित्युक्तिपरिभाषयापसमासविहितस्त राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दंदे इत्यस्यात्रोपस्थितत्वान्नतुगापत्तिरिति चेन्न अपेः किंपि सौ हल्ङ्यादिलोपे जश्त्वे चावसाने इति चर्त्वे
तत उद् इति निपातयोगे थस्यात्तस्य हित्तस्त दंदेरपि सत्वात् विषपले अपि निर्दिष्टत्वात् च प्राक् इति भावः परए
वेति नपुंसकादिनीत्वादेशो मनिषेध इति भावः लुप्तसप्तमीकमिति सुपांसुलुगित्यनेनादेशशाले सा अदृश
सप्तमी त्यस्मान्त दित्यर्थः एतेनेदं तौ चेत्तिप्रग्रहात्वेन परत्र दुर्लभ इत्यपास्तम् नन्वेतन्ताछान्दिक्षिष्ट कसनापेक्ष
णादिन्प्रकृतिक सप्तम्यन्तस्यैव सूत्रे निर्दिष्टत्वात् तु एव अस्मिन्पामपि डीप्प्रकृति भागमादाय प्रविष्यतीत्य
त आ अत एवेति एव अपुंसि व्यावृत्त्यर्थ स्त्रीलिंग सङ्गीवन्तस्यैव सूत्रे ग्रहणमिति भावः आदिनप्र
कृप्रकृतिक सप्तम्यन्तस्य सूत्रे निर्दिष्टत्वेपि नपुंसकत्वव्याप्तिरित्याह ईह प्र कोप्यस्येति मामद्दिलसे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेति न च हृत्यसंतेत्यस्य च न नुवर्त्येद्रूपं इदं स्वराष्ट्र शब्दे रेफस्य वा प्राप्तद्वित्वस्य विधायकमिति भावः न
नुश्रुतत्वाद्रूहाभ्यामिस्य चाविशेषणमपि च इति पर उत्त्यसेत्यस्य व किं नेत्यत आह व्याख्यानादिति श्रुतक्र
मरूपाद्यारस्यागतत्नामं चेन्निवेश इति न्यायेन रहाभ्यामित्यस्य विशेष्यमिति भावः अनुवादे परिभा
षानुपस्थितेरत्र परशब्दाध्याहार इति अकाराद्युत्तरं संज्ञायति तत्स्मादित्यिति विधेयपरिभाषेति न्याय
सूक्ष्मं गुणवद्भिःसूत्रे यश्चेति परिभाषा दुष्पविषयैवेति भावः भाष्यसम्मतेति भाष्यप्रामाण्याद्दीत्युत्त
रमभ्यासे चर्त्वैत्यस्याप्यासनादिति भावः हयेति हयग्रहणे अर्हलोऽपि तत्र वा वावितिसूत्रमते नेदम्
स्वमते लेटि देशेत्यति वर्णिकस्याचश्च कव्यानुस्यान्तरतमपरिभाषया वा न दुष्टि तथा श्रुतत्वेऽपि दोषा राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिति भावः संवृतावर्णे इति भाष्यप्रामाण्यादत्र अ इत्यस्यानासिद्धत्वमिति भावः तदुपरामादित्तितस्मा

न्निष्पादित्यर्थः तस्मान्नउचीणाधर्थमावश्यकंयेति अतेनात्रानुवश्यकत्वं सूचितम् ॥ तत्पाद्दियकार

रूपस्य प्रकारान्तस्यवा प्रत्ययस्यासंभवात्प्रत्यये विद्यमाने प्रकारे इत्यर्थे नापीष्टसिद्धिरिति भावः ननुव

कारप्रश्लेषाभावे प्रकृते ल[illegible]स्यासिद्धिरत आह किंचेति भं ऊ॒पत्नेरिति श्रद्धपरिमाणेगम्यमाने पूतो

यो गोप्रावस्यावादेशाद इत्तिन द्वार्त्तिकार्यस्तत्र लोपे ऽध्यपरिमाणस्यागम्यमानत्वात्तत्र लोपपक्षे ऽवादे

शे स्यैवाभावे न न लोप इत्ति भावः उक्तार्थप्रसिद्धमाह यद्येति णत्वस्याभावद्दृत्ति तत्रापि पूर्वपरस्या

निमित्तात्परस्पणत्वं स्यात्तस्त्रश्नायाम् कृतणत्वे नचैतत्स्त्रश्नापंगम्यमानमापामित्यर्थ इत्ति भावः एव

श्नापदघटितसत्रणमेतादृशार्थकरणे फलितार्थकथनं तत्रस्नात भंगावत्तेरित्तिसंस्कृतमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राम

व्या०प्रो०टी०

३४

त्तिर्बोध्यम् एतेन संम्राडित्यत्र मस्य अलभंगापत्तेश्चानुस्वाराभावेन तद्विधानार्थम् मो राज्ञीत्ति सूत्रं व्यर्थ
मित्याशंक्यम् अनुस्वारविधायकसूत्रस्य पदघटितत्वाभावात् मस्य अलभंगापत्तेर्न्नकार्य
त्यपूर्व्ववचनाभावाच्च धातोस्तन्निमित्तस्यैव नपकीत्तिनसूत्रितम् भुवः ष्ठि वस्ताद्भुवादिभ्योप
त्ति श्रो गुरो भोयमित्यादौ पूर्व्वसूत्रेणवादेशापत्तेः यथापासेनु नापन्ने दोषः तथाहि धातोस्तन्नि
मित्तस्यैवेत्याश्रयणाद्वान्तो यीत्यत्र धात्ववयवयोरोदौतोर्यप्रत्ययमिति भोयमित्यादौ न तत्प्राप्तिः धा
तोरित्यस्य तु धातोः कार्य्यमुच्यमानमिति परिभाषया धात्वाद्यनुच्चार्य्य विहिते यादौ प्रत्यये परे
तन्निमित्तयोर्धात्ववयवयोरोदौतोर्वान्तो र्य्यपूइत्यर्थो न्तोपमिमित्यादावप्राप्तिरित्ति भावः ननु
वान्त इत्यत्रैतदाश्रयणादुत्तुशब्दमनुच्चार्य्य विहितयादिप्रत्ययपरकधात्ववयवभिन्नयोरोदौतोरि राम

३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्येवार्थो भेदोपमित्यादौ तत्प्राप्तिर्द्वयोरेत्ति चेन्न तत्रासत्तिबाधके इत्तिन्यायेन नपकोस्यैव सिद्धेर्धातो
स्तन्निमित्तस्यैवेत्यारम्भोरम्भेण च धात्वपवर्भिन्नपोरित्येवचान्तरङ्गस्यत्रार्थो हि त्तिदिकृ वृद्धिरंगत्वा
दितिपरद्वयाश्रितत्वेनेत्ति भावः आडागमे वृद्धिरित्ति अत्र वृद्धेरप्येकपदाश्रयत्वेन नाचादेशाद्बहिरंग
त्वमनानुपूर्व्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनाचादेशस्यान्तरंगत्वं याद्दिप्रत्ययनिमित्तकत्वाद्वृद्धेः पश्चादुपस्थि
तसंप्रसारणनिमित्तकत्वाद्बहिरंगत्वम् अत एव वाह्ऊठित्ति चेत्ति सूत्रे भाष्ये वृद्धिः त्तिपरे इको गुणवृद्धी नेत्ति न
त्स्वार्थे औपगवेत्यत्र निषेधभाष्यप्रोक्तान्तरंगप्रत्तिषेधो बहिरंगा वृद्धिरित्युक्तं संगच्छतेऽत्ति चेन्न सम
कालप्राप्तिकान्तरंगबहिरंगविषय एव पूर्व्वोपस्थितनिमित्तकस्यान्तरंगत्वं पश्चादुपस्थितनिमित्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राम
प्र०टी०

कस्यचिद्धिरंगत्वमिति स्वीकारादिति चो ध्यम् व्याख्यानात् नदर्थे इति विशेषणसामर्थ्यलाभात् तदेति
तच्छब्देनेत्यर्थः तत्रेति वृक्षवृकरोत्वित्यत्रेत्यर्थः अप्रवृत्तौ बीजमिति न पदान्तेति निषेधाप्रवृत्तौ
बीजं कारणमित्यर्थः नन्वेवं वे तस्याऽनित्यत्वात् पदस्य चरमावयवेनेत्तोर्थेपि निषेधाप्रवृत्त्यैष सिद्धे पदे।
तदुक्तिसत्त्वसमासाश्रयेण निषधावारणपरस्य न पदान्तेति सूत्रस्य भाष्यस्यासंगतिश्चेन्न पदान्त
स्यस्थाने विधौ नेत्यर्थे पदान्तस्यानुपमानत्वेनान्योन्याश्रयेऽपि पदस्य चरमावयवे कर्त्तव्ये नेत्यर्थे
पदचरमावयवस्य क्वापि पूर्व्वसिद्धत्वाभावेन भाविन एव ग्रहणेनान्योन्याश्रयाभावात्त्साप
कस्येत्ति रणचद्वृन्त्वनयोरण्योरित्यादेशा नुउ मुद्रू माणकुनाविज्ञेवासुदेवोऽनावः स्वच्छा राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चरन्तौ नावावित्यादौ पदस्य हल्लोपप्रमाणकस्य चेत्यर्थः प्रतिबन्धकस्येति एतद् इत्यादौ साम्नात् ष्टुत्व
स्य [illegible] हरिवमाचष्टे हरिद् इत्यादौ परत्वाद्धुवाजष्टुत्वस्य च प्रतिबन्धकस्य चेत्यर्थः वार्त्तिकाद्येति चेन्नक्का
गुणसंख्यानमिति वार्त्तिकलोपो व्योरिति सूत्रस्य च कारणप्रत्याख्यानयोरेकवाक्यतापाणिचोऽसार्व
धिकत्वस्य संग्रहो बोध्यः तस्य लक्षणीयेति स्थानपदस्य तत्सूत्रे तात्वादिस्थानपदत्वस्यान्तत्वादिति भा
वः भाष्ये त्त्रारीत्येति तत्र हलन्तपूर्वस्य समीपवाचित्वन्नावयववाचित्वम् हलइगवयवत्वाभावादित्युक्त
मिति भावः अरणमनूघेति लक्ष्ये प्रवृत्तमरणमनूघेत्यर्थः ननु तद्विध्येकवाक्यतापन्नेन रपरत्वविधा
नमिति भावः अन्यत्र पक्षे इति अरणमनूघरत्वविधीयत इति पक्षे इत्यर्थः व्यवस्थार्थं भवादिति अचि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विभाषेति गिरतेर्विकल्पेन लत्वविधानाज्ज्ञापकादिति भावः कृत्यादयश्चेति आदिना यदुपादेः जरेडु
गुणवृद्ध्यनयोर्भ्रंशः आमितः माहात्म्यस्य ग्रहणं वा ध्यम्सूदेषापत्तेरिति तत्र तत्रादेशाद्दो आरण्यस्य गौरव
सर्वत्रादेशः पूर्वदोषयोरापत्तेरित्यर्थः भाष्यस्वरस्ताच्छाध्यापीपाठे आह यावसानेद्रूत्वतां वेतिद्वद्भिमिति
लोपवैकल्पिकत्वमित्यर्थः गुणेन निषेधानित्यत्वस्य भाष्यानुक्तत्वात्षष्ठीसमासेन स्यादत आह पृथ
कपदमिति इत्तिकप्रत्ययविधिरिति आन्नासूचिवीजतु गुडुमा न्यायमित्याह विधिवग्रागकपार्थ्यं वादित्वात्संवद्धि
शब्दस्य लोपात्षष्ठीसमासेनापि सिद्धिरिति दिक् नन्वोदुप्राद्धेनेनोरश्रोचेति धातोरथ्यिमहणम्या
इत आह औदुपवेति व्याख्यानादिति अत्याचहारभिन्निनस्य पूर्वनिपातकरणरूपादोषः राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यैवमग्रहणत्वमप्यर्द्धत्तञ्चैत्स्य घत्योरेव पूर्व्वनिपातः साहचर्य्यन्तु कृत्वोऽर्थग्रहणेनानित्यमिति
भावः ननु आ अवतीस्येर्ज्जन स्यो गत्वोरित्यत्र न तत्सम्भवोऽत आह एत्ये घत्यापत्तीति दुर्णवेति न
तु वीमतीत्यत्र प्रश्लिष्टोऽपीति भावः प्रसिद्धत्वादिति एव च प्रीघ्राप स्थितिकत्वेन प्रतिपदोक्त
त्वादित्येवमग्रहणभावः उपरञ्जकत्वेपत्ति स्वरूपबोधकत्वेत्यर्थः ननु एप तस्य प्राक्त्वान्तरत्वात्कृ
त्तिभागस्याजहत्स्वार्थकत्वेनानर्थकत्वाद्घोपे घपंत्त इत्यादेर्वृद्धिर्न स्यादत आह उपे घपत इत्यादा
वपीति एघ्रपत्वादिति अजहत्स्वार्थात्तु तत्रैव रूढिर्यत्र विशिष्य घिनोतीति हृष्पुत्वेन तत्राजहत्स्वार्थवृत्तेरवासत्वा
दिति भावः नन्वेवमपि सर्व्वादेशो नस्यादत आह किञ्चेति न दोषः इति सर्व्वादेशाद इत्यसंगतेआ ॥ है मैतैं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्व्वप्रातुस्साधेनेनेत्तिमुखार्त्तरूत्यारम्भ्यध्यनित्तामद्दमित्यंत्तोमपथः सर्व्वपुस्तकेष्वदर्शनान्निर्द्दिष्टा
दित्तिमत्तीकस्यचव्यमाणस्योत्यासहविरोधाच्चवासुपीत्ति नवद्भिरित्तिवासुपीत्यस्यापवादत्व
दाह अत्र सूत्रेऽत्र कारद्दावसुभ्यात्ताविल्यर्थो दस्यत्तत्रा प्राप्तिरित्ति भावः व्याख्यात्ता दित्ति अप्रचीत्य
उवर्त्तित्तेत्तस्य अत्तीत्ति विशेषणेन करणादित्यर्थः अस्मा घोषि त्ति अलोंत्यस्यादेः परस्येत्ति परिभाषा
भ्यामित्ति भावः ननु नाम्रेडितस्येत्ति निषेधारम्भादलइत्यतद्वहित्तपरिभाषापूर्व्वपरत्नोपि त्यधि
कारेन प्रवर्त्ततेइत्ति सामान्यायेक्षज्ञापकमित्ति मत्तेसर्व्वादेशः स्यादत आह उपसर्गावयवाकारादि
त्ति अन्त्तादिवद्य पृथगवस्थितता भ्यामित्ति तत्तीपावोध्याहेतुत्वविशिष्टस्यैव व्यवहारइत्यत्रान्वयः राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेचय्यवद्वाएप्रत्तस्यास्तत्यापूर्व्वपरप्राद्धेयस्थितसमुदायाभिन्नताएवगृह्यंतेतत्तदाहनहीतित्ति औडुत्यस्यसमु
दायेदुर्त्तिर्द्धिस्वरूपार्थतद्वाचकप्रत्ययोर्य्यसमुदायस्तन्निष्ठसत्तासेत्ति भावः दीर्घश्चेनेति दित्यादि ऽ श्री
प्रहत्यादि सिध्यर्थम अरउणित्यादिशतुल्यासेत्तिनिर्द्दिष्टेनार्थरहितानामेकारादीनामनिर्द्दिष्टेनाक
देर्वर्णमात्रवृत्तित्वेनार्थघटितसमुदायधर्मत्वाभावादितिभावः तत्रमानमाह अततएवेत्तितदु
क्तमितिनतुस्थानिवत्सूत्रेणसिद्धरूपत्वार्थमतआह सीवर्णेणेत्यादीत्तिनन्वत्तरपदत्वमात्रं
स्थानिवत्त्वेनातिदिश्यते एकादेशस्तुतः सिद्धमेवातआहकिंचैकदेशइति इति द्विमिति द्विगा
गर्थस्य स्थानिवद्भावदौप्रादुत्यत्रोभयतआश्रयणेनस्थानिवदितिमत्रेत्तद्दूति एवञ्चात्तस्यैवान्मध्ये ऽ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पवादादृत्तिन्यायेन न निषेधो न त्वचः परस्मिन्नित्यस्यापीकृतिपूर्व्वान्तकमेव दूषणमित्ति बोध्यम् समभि
त्ति एव श्यान्तरंगपरिभाषणानिर्द्दिष्टस्य प्राछेतीत्यादिप्रयोगाणां श्योपपत्तिरिति भावः ननु गुण
व ह्वोः मवत्तिवेलायामपूर्व्वान्तरयोः पदत्वेन तयोः यद्वद्वपाश्रयत्वेपि विसर्गोप्यवन्निसमपेपूर्व्व
भागस्य विसर्गे कर्त्तव्ये पूर्व्वान्तत्वेन परत्वेपुन्नरस्य स्वतः पदत्वाभावात् कार्य्यस्य प्रागसत्त्वीपस्याभा
वेन फलाभावेन चान्तिर्द्देशेन पदत्वाभावाच्च न विसर्गस्य पदद्वपाश्रयत्वमत आह किंच्चेत्तिन
नुमागतः अपूर्यः मपूर्ययद्गुत्यत्रापि यद्विर्द्दुर्व्वारेत्यत आह परदेर्येत्ति धात्वर्थेद्गुत्यर्थः तमप्रसवेति धा राम
नुमत्येवेत्यर्थः एवञ्च अपूयप्राक्स्य धातुत्वान्नतस्य कार्य्यकर्त्तव्ये उपसर्गत्वप्राशेनापित्तिभा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वः ए॰ श्चोपसर्गक्रियायेत्येव सिद्धे योगग्रहणसामर्थ्यात्सिद्धम् नन्वेवमपि प्रगतः ऋच्छं प्रर्छ इत्यत्रै
व दुर्वारैवेत्यत आह प्रकृत्येति ननु सुबन्ते धात्वावित्येवार्थः कुतो नेत्यत आह तुल्यास्येति नन्वेवमपि
सुबन्तावयव धात्वावित्येवार्थः कुतो नेत्यत आह श्णस्ये इति तेन ऋच्छेति क्विबन्तात्सुपि हल्ङ्याद्
लोपे मार्छ इति सुबन्ते ऋषभमृच्छमाचष्टे मार्छ प्रार्षभमृच्छपतीति सुबन्तावयवत्वेके च धातौ पूर्वेण
नित्यमेव वृद्धिः नन्वनेनैव विकल्प इति भावः धात्वावित्यनन्वयान्नेति उपसर्गादित्यस्य सर्वं धात्वेन च धा
त्वावित्यस्यासिद्धत्वादिति भावः गमकत्वादिति नित्यसापेक्षत्वादित्यर्थः इत शाच्छस्य लोप इति तकारस्य
जश्त्वं नगतिकारकपदानां सुबन्तैः पूर्वसमासेन तस्य पदान्तत्वाभावादिति भावः यात ल्लोपे इति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ

१०१०

अत्रपक्षेसुसुपेतिसमासइतिभावः ननुशाकन्ध्वादित्वाच्छन्दस्यपररूपमेवात्र कुतोनेत्यत आह
गोनर्द्दीयेशीर्षच्छेदादिनातत्रसारणमाह एतिह्यादिति एव अनेनदमस्यवार्त्तिकस्योदाहरणमितिभा
वः ओत्वोष्ठयोःसमासेवा ननुसमर्थपरिभाषया अत्रोपस्थितस्यसमासे एवैतत्प्रवृत्तोसमासइति
व्यर्थमत आह अत्रेति ननुसमासेऽकुलेरित्यत्रकृतेचनतीपासमासइत्यत्रचसमासग्रहणेनसु
वचनत्वेनतद्यामत्वेनपत्राद्दृष्टपत्वन्त्रैवसमर्थपरिभाषाप्रवर्त्तेन ज्ञापकसाज्ञात्याच्चनुपत्रपरत्वेनो
द्दृष्टपत्वन्तत्रापीत्यतआह पदविधिरिति सूत्रस्वारसेनचेति पपत्वेनेति उपघमतिकृ कर्माण्यपशोस्त्वा
दैउपपदमितितिमहासंज्ञाकरणेनसमीपोच्चारितस्यदमुपपदमित्यर्थान्नसुवच्चत्वेनचेतिवाशब्द एम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सप्तम्यपार्थत्वात्सुबन्तत्वाप्येन तिङन्तत्वेन चेत्यर्थः सुबन्तत्वेन सुप्सुपेत्यादिना न्यायेन कर्त्त
करणे सहकृत्येत्यादिना तिङन्तत्वेनाख्यातेन तिङ्श्चेत्यादिना न नुपपेदं विधिरिति सूत्रस्वरसेन परत्वे
न यत्र साक्षादुद्देश्यत्वात्तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिस्स्यान्न तु यत्र सुबन्तत्वादिना तत्रेति चेन्न यारेमध्ये
इत्यत्र चाग्रहणसामर्थ्येन परत्वस्यापोजकेनोद्देश्यत्वेपि तत्प्रवृत्ति ज्ञापनात्तु परत्वाभावादिति आ
त्वोष्ठं ग्रलि संगादिमात्रस्य परत्वेनन्तत्वापोजकत्वेन सुबन्तत्वादिनाचोद्देश्यत्वाभावादित्यर्थः व
स्तुहेतावितिभावः अन एवोपसर्गा वृत्ती स्यादेः परिभाषानोपत्तिश्चेत्तदूत्तिदिकू न नुलक्षणेकच
स्कृपां लक्ष्यानुरोधोऽनुचितोऽत आह न्यत्रेत्तिम घटूवैनपोरिति सूत्रे भाष्यस्वारस्यसेदु घटूत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म

प्र०टी०

श्रिप्रयोगे चेत्यर्थः एवं च व्यक्त्यनुकरणमिति षष्ठीसमासो न तु कर्मधारय इति भावः अनुकरण
न्तु भगवस्ता घु इत्यादिनानुव्यक्तकार्ये ऽवच्छेदेऽपरसूपव्यावृत्त्यर्थमित्यलम् नन्वेतदुत्पच्यमा
नेसु स्त्रणग्रहणपात्रो गुण इत्यतो ऽनुवर्तमाने पुनरर्द्धग्रहणं स्त्रणलाघवार्थं पेणि प्रक्रियागौरवा
देरित्येवमि द्वावत्तद्वृत्ति एवञ्चान्ति अनतर्निकिमित्ति वेचिन्त्यार्थमि श्रियतद्धिताहारित्वाल्याउत्पत्ति
त्तिबोधनद्वारस्य एतार्थमित्यर्थः नन्वयाक्य भेदेनान्त्यमात्रस्य वट गित्यादिनामपि विकल्पेन पर
रूपमवर्तत्यर्थमित्येवं किञ्चेत्यत आह फकेत्यनेनेति अन्तग्रहणं फलीति निवत्त्यर्थमिति स्वं
स्तयोः प्रत्यति सूत्रस्य नयोरित्यस्य प्रत्याख्यानाय फष स्तयोर्द्धं घदत्यत्रा घडत्यस्य प्रत्याख्याना एम

४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

य च भाष्ये दध इति सूत्रे झलां जशोऽन्ते इत्यत्र जश्त्वं च जश इति योगं विभज्य दध इति झष इति च तत्रानुव
र्त्य जश इति सूत्रे चानुवर्त्तितस्य झलीत्यस्य झलामिति सूत्रेण निवृत्त्यर्थमन्तग्रहणमित्यर्थः
ननु कृतेप्यन्तेग्रहणे पदस्यान्ते विद्यमानानां झलां जशो झलि परे इत्यर्थः कुतो नेति चेन्न झ
त्वस्य पदस्येत्येवासिद्धेः अन्तेग्रहणसामर्थ्याज्झलीत्यस्यासम्बन्धादिति भावः लकारवत्तां पर्य्यवसितेति॥
लकारो विद्यते यस्मिन् स लकारः इति झरूपहलद्वयवति समुदाये स लकारोऽर्थः आद्यं जन्तः स विद्यते य
स्मिन् लात्मके समुदाये स लकारवान् तस्य भावो लकारवत्ता तया हलद्वयत्त्वया च पदान्तपर्य्यन्तेने
त्यर्थः अभिहित झ्रूस्यतत्वेनेति परत्रा ज्झलि स्वीकारः झल तु कर्लिस्यत्र विसर्गः चक्रणे इत्यत्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

टी०

पकारस्य पणेमयइत्तिद्वित्वं चनेमिवोध्यम् पूर्वसाहचर्यादिति पूर्वसादृश्यादित्यर्थः वार्त्तिकद्वण
मवत्तो विशेषमाह अत्रेति अन्तरएवेति व्यवस्थापासाधुत्वस्वीकारे देवतत्रप्रमाणमाह अन्तरएवेति
ननुतत्परत्वेनतद्ग्रहणेनपुंसकत्वे॥ चरत्रव्यवस्थापामविपूर्वेश्रीघस्यापिग्रहणंस्यादत आह तुल्या
स्यसूत्रेइति कर्मीत्येतत्स्तरतिती आवत्या अन्तरइत्यपीत्यर्थः ईषत्स्पृष्टाविति ईषत्स्पृष्टावपीत्य
र्थः अपिनोपस्थिताज्भागीयविवंतोऽपितिनानयोरपकारपोपत्वसावर्ण्यमिति भावः विवृतत्वे
हीति विवृततमान्त्रेहीत्यर्थः एतयोरदउएस्थानन्तरपाठबोधकवार्त्तिकस्यैवपर्योपयपत्तेरित्य
र्थः एउः परान्तादिति पदान्तात्किमिति ङसिङसोऽप्येवंसवर्णयापरान्त्येनङसिङसोरेवेति निपमार्थ ९५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वोचेद्वास्यपदान्ते एवप्रवृत्त्यापदान्तादिति व्यर्थमिति प्रश्नः उत्तरमाह भवन्तीति सुपि चेन्न स्तिः
सोरित्येवस्यपि निपरमसभ्भवात्स्वात्तिप्रसंगः स्यादिति भावः अनित्यत्वादिति हलोनन्तराः इति निर्दे
प्राद्रुवाक्षरद्व्यादि भाष्यात् हरणश्चसंनिपातपरिभाषा । नित्यत्वस्य परिगणने एकोद्देशस्यापि
महरणादिति भावः त्वाम ज्ञस्यमिति त्सुतमप्त ह्यां इत्यस्य प्रथमान्तत्वादित्यर्थः नेति पाठे तु षष्ठ्य
र्थे प्रथमेति कल्प्यं स्यादिति भावः भवन्त्येवेति न चात्र गे सम्बोधिर्घोत्र द्दिंग स्य प्रकृति भावस्यासिद्ध
त्वाद्दिवादोषाः उत्तरं व्यर्थमिति चेन्न विस्मोध कुर्वतीत्यादावण्णन्तरंगे । वादेशे प्रकृतिभावे च वहिं
गप्रग्रहत्वस्यासिद्धत्वात्प्रकृतिभावाभावापत्त्या सम्प्रबुद्धौ साकल्यस्य सित्वस्य वैयर्थ्ये न प्रकृतिभावाबि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग

सु०टी०

२॥ षपेऽन्तरंगणरिभाषापा अप्रवृत्तेः अत एव णचेत्तेरुमाविल्यांदेप्र कृत्ति भाव स्थिदुरितिरिक
वार्त्तिकमिति एकवचनमप्रयोगिरोकमेवेदं वामिति सूचितमिति भावः व्याख्यानादिति व्याख्या
१कपर भाष्यमामाण्यात्स्तित्सारच्यर्ण्याद्धानहमासेरुतिपूर्व्वसूत्रेस्येवलिषेध इति व्याख्याना
दिति भावः भवतीति स्मरत्युक्तं भवतीत्यर्थः असापीति एधीत्य स्मापीत्यर्थः स्मृतो भवेत्यसा
र्थपरत्वादिति भावः एतेन पुष्मानूभवसीष्येति वा व्याविम्रोऽभिवादनेरुतिमनूक्तेरेधीत्य
उ [illegible] चितमित्यपास्तमूनामत्वात्माद्धेरुत्ति एवश्च सर्व्वस्य स्मृतस्यैवैकल्पिकत्वात्तपोर्मेहत्वांस्य
ष्टार्थमिति भावः नन्वेवमपि वाक्यस्येरित्यधिकाराद्देरम्रयोगेदैदऽनस्यवाक्यस्य देः स्म रम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त इत्यर्थे नान्ययोस्तर्पौर्न स्यादत आह हे हेऽन्ते इ नित्या व्याख्यानाच्चेति अनन्त्यस्य सवेत्यस्य समुच्चयार्थं हि
द्वे पि प्रवीणाग्र हणास्सामर्थ्यादुर्व्वे सम्बन्धस्यैवान्त्यस्य समुच्चयपर इति भावः नन्वनुदात्तमध्यस्य मित्ये
वपर्ण्याये सिद्धे एकैकग्रहणव्यर्थमत आह अनुदात्तमध्यस्य मित्ति हि इति ननु प्राचामित्यस्य योगवि
भागेन सर्व्वत्युत स्यैवैकल्पिकत्वे पाणिनिस्सम्मतत्वान्न च्युत स्यादत आह भाष्ये स्थितिति व्यवस्थि
त विभाषाणाम प्रामाणिकत्वमत आह अत एवेति न नु प्रसज्य प्रतिषेधेन व्याख्याने पथा श्रुत
मे वा स्थित्यत आह प्रसज्य प्रतिषेधेनेति गौरवादिति असमयसमासापत्तेरित्यर्थः नन्वेपस
इती स्यादेसंबोधनार्थकस्य निपातस्य निपात एवेति प्रगृह्य त्वे दूराद्धूते इति प्लुते इति प्लुतेऽने

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यनमः

टी०

नपर्युदासपक्षेऽकृत्तादेः प्राआन्तरत्तम्याद्दीर्घस्यासमासज्यप्रत्तिषेधपक्षेतुल्कृत्तनिषेधेह्रस्व
स्याश्रवणंस्यादित्तिफलमुखगौरवम्रदोषापत्यतआदकिंश्चेत्तिवदेदित्तीत्तिएवश्चात्रपाठ
सुतम्रहणासामर्थ्याद्दीर्घस्यैवनत्रसाधुत्वंस्यादित्तिभावः ननुपर्युदासपक्षेवम्रहणंव्यर्थंन
त्रकृत्तेःकृतेवापरत्वादनेनम्रागत्याश्रयप्रत्तिभाववोधनेनफलेविप्रेषाभावात्समासज्यप्रकृत्ति
भावत्कृत्तसमासरूपपोचिरीघाद्दित्तिभावः गषेघ्रेनुतुत्तसाद्रूपस्यवानिषेधेपिम्रागत्यप्रकृत्तिभा
वस्यसत्वादस्तिनत्तत्सार्थक्यमत्तआहनचेत्ति वात्वापरत्वादित्तिप्रकृत्तिभावल्कृत्तसमासरूपपो
र्विरीघाद्दित्तिभावः अस्तुवन्नावेदन्ति अल्कृत्तदरूपस्यार्थः तथाचसमकृद्भूत्तिन्यायेनप्रकृत्ति राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावीनस्यादिति भावः सकलमइतिप्रगृह्याश्रपप्रकृत्ति प्यवदेषात्मकत्तस्यासिद्धत्वादिति भावः
तत्वमिति प्रगृह्यत्वप्रति भावरूपं कार्य्यं वेत्यर्थः निपातदृशा भावेप्यनाङिति पर्युदासादर्थवत
एवैकाचोप्रहणात्तदव्यर्थमिति प्रश्निनः निपात इति किं मिति नन्वेकाचोद इत्यादावेकाच्य
देव हुव्रीहेः कुसत्वमत आह व्याहरतीति औचित्यादिति असमर्थसमासवाक्यभेदेपोरभा
वरूपलाघवादिति भावः अत एव वाक्यभेदापत्तेरेव नन्वाडत्वाघस्यापांसवर्णदीर्घसप्रा
…नं प्रसत्ते नानित्यत्वात्यनिमित्तकत्वे नबहिरंगत्वाद्रुचि नित्यत्वादन्तरंगत्व अपूर्वे नपुंसक इति
ततो दीर्घे पर इस्यात्मा प्राउ दन्तत्वा भावेनाम भावे विभक्तिलुकि आद्य इत्येव रूपमिति अ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६१०

मित्तिरूपस्यैवाभावोऽत आह आदिवित्तिन आउत्तरेणत इत्यस्य संग्रह इति बोध्यम्॥ स्पष्टोर्थ
मिति स्पष्टोऽर्थः प्रयोजनं पस्येतितदित्यर्थः तत्र निपातनग्रहणमित्यवितीत्यादौ प्रगृह्यत्वा
वारणाय ओदित्युत्तरार्थमेकाच्ग्रहणफलमाह स्योऽङ्क्त्यादिनाउंपस्थितिरिति ओण
मुख्यन्यायप्रवसाक्षात्संज्ञाद्वाराविधिप्रकृपोपादाने एव प्रवर्त्तन इत्यर्थस्तदाह गौणमुख्य
न्यायेनेति अत्र प्रमाणन्तोऽदिति सूत्रस्थगोभवदिति भाष्यप्रयोग इति बोध्यम् निपातस्य
चेति नलप्रत्याहारस्तथा सत्यजादलमे कुप्यादित्यर्थः उञ उस्य सप्तन्तत्वात्प्रगृह्य सञा एम
पाःसंवन्धो नस्यादत आह ऊओवाचकमिति वेपच्याह एचेति दीर्घमुच्चोरणं पस्या तना ए

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=14.01.20 16:13
,TRANSFERRED=2020/01/14 at 16:24:17
,PAGES=87
,TYPE=STD
,NAME=S0002529
,Book Name=M-2592-SHABDENDUSHEKHAR TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection